

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ*

ΥΠΟ
ΜΕΓΑ Λ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ

δ') 'Ο Πανθεισμός

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πανθεισμοῦ τῶν Νέων χρόνων ἀποτελεῖ, κατὰ βάσιν, ἐν εἶδος Φυσικῆς θεολογίας, ἀναζητούσης τὸν Θεὸν εἰς τὴν Φύσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Χριστιανικὴν θεολογίαν, ἀσχολουμένην περὶ τὸν Θεὸν εἰς τὴν Βίβλον. Συγχρόνως, ὅμως, γίνεται μετάβασις ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν, διὰ τῆς οἰκιοποιήσεως στοιχείων, καὶ δὴ ἐκ τῆς Στοᾶς, ἥτις, ἐκφράζουσα ἐν γνήσιον καὶ βαθὺ ρεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς πνευματικότητος, ἀπεδέχετο τὸ Πραγματικὸν σύνολον, ἥτοι θεῖον καὶ κοσμικόν, ὡς ὀργανικὴν καὶ ζῶσαν ἐνότητα, ἥτοι πανθειστικῶς, ἢ ὅπως ὀρίζουν τὸν «Κόσμον» οἱ Ζήνων, Χρῦσιππος καὶ Ποσειδώνιος: «σύστημα ἐξ Οὐρανοῦ καὶ Γῆς καὶ τῶν ἐν τούτοις φύσεων, ἢ σύστημα ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔνεκα τούτων γεγονότων», ἥτοι: «τὸν ὅλον κόσμον ζῶον ὄντα καὶ ἔμψυχον καὶ λογικόν,... διοικούμενον κατὰ Νοῦν καὶ Πρόνοιαν», αἰτία δὲ τούτου εἶναι «ὁ Θεός,... δημιουργὸς ὧν τῆς διακοσμήσεως,... ἀναλίσκων εἰς ἑαυτὸν τὴν ἅπασαν οὐσίαν καὶ πάλιν ἐξ ἑαυτοῦ γεννῶν»¹. Ἀλλὰ καὶ ἰδέαι τινὲς ἐκ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ κατέστησαν γόνιμοι, κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, ὅπως ἢ τῆς φυσικῆς ἀπορροῆς, ὡς ἐκ Πηγῆς, ἢ τῆς ἐκβλαστήσεως, ὡς ἐκ Σπέρματος, προέλευσις τοῦ Αἰσθητοῦ κόσμου ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἢ δομοῦσα τὴν Ὀργανικὴν ἐνότητα ἀμφοτέρων, καὶ κυρίως ἢ πεποιθήσις, ὅτι «ὄπισθεν» τοῦ Φυσικοῦ καὶ τοῦ Αἰσθητοῦ κόσμου ἐπενεργοῦν θεῖαι δυνάμεις. «Τοῦτο δὲ ἐστὶ τὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐν πολλοῖς σώμασι ψυχὴν ὑπάρχειν,... ἢ ἐν πολλοῖς μία,... οἷον εἰ ἐκ δακτυλίου ἐνὸς πολλοὶ κηροὶ τὸν αὐτὸν τύπον ἀπομαξάμενοι φέρονται... Οὐσία μία ἐν πολλαῖς... Καὶ τὸ Σπέρμα ὅλον καὶ ἀπ' αὐτοῦ τὰ μέρη, ἐν οἷς πέφυκε μερίζεσθαι, καὶ ἕκαστον ὅλον καὶ μένει ὅλον»².

* Συνέχεια ἐκ: *Θεολογία* (Β' 1995), 239 ἔξ.

1. Διογένους Λαερτίου, *Βίοι Φιλοσόφων* VII (137-139). Πρβλ. σχετικῶς περὶ Πανθεισμοῦ καὶ: Μ. Λ. Φαράντου, *Τὸ περὶ Θεοῦ ἐρώτημα* (1977), 215 ἔξ.

2. Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* IV.9 (4.5).

Προχωρεῖ, ὅμως, περαιτέρω, εἰς Πανθεϊστικὰς ἰδέας, ἡ Νέα ἐποχή, ἀπαλείφουσα πᾶν ἴχνος Dualismus Θεοῦ καὶ κτιστοῦ, πνευματικοῦ καὶ αἰσθητοῦ, ψυχῆς καὶ σώματος. Τὸ Χριστιανικὸν δόγμα τῆς «ἐξ οὐκ ὄντων» κτίσεως τοῦ κόσμου ἀπορρίπτεται, ἐξαίρεται ἡ οργανικὴ καὶ ζῶσα ἐνότης τοῦ κόσμου, τὸ δὲ Θεῖον ἐκλαμβάνεται ὡς ἡ «οὐσία» αὐτοῦ. Ὁ κόσμος εἶναι καλὸς καὶ ἑναρμόνιος καὶ ἀπαναγάζει, μὲ λαμπρότητα, τό, κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἰδιαίτερος προβαλλόμενος, *Πλωτίνειον κάλλος*: «Οὐδ' αὖ τὸ καταφρονῆσαι κόσμου καὶ θεῶν τῶν ἐν αὐτῷ καὶ τῶν ἄλλων καλῶν ἀγαθόν ἐστιν γενέσθαι... Ἄργος δὲ τίς οὕτως ἔσται τὴν γνώμην,... ὥστε, ὀρῶν σύμπαντα μὲν τὰ ἐν αἰσθητῷ κάλλη, σύμπασαν δὲ συμμετρίαν καὶ τὴν μεγάλην εὐταξίαν ταύτην καὶ τὸ ἐμφαινόμενον ἐν τοῖς ἄστροις εἶδος καὶ πόρρωθεν οὖσιν, οὐκ ἐντεῦθεν ἐνθυμεῖται, καὶ σέβας αὐτὸν λαμβάνει, οἷα ἀφ' οἴων»³; Μόνον ὁ Ἄγαθὸς δύναται νὰ ἴδῃ τὸ διὰ τοῦ κόσμου ἐκφαινόμενον Θεῖον κάλλος. «Οὐ γὰρ ἂν πώποτε εἶδεν ὀφθαλμὸς Ἥλιον ἡλιοειδῆς μὴ γεγενημένος, οὐδὲ τὸ καλὸν ἂν ἴδοι Ψυχὴ μὴ καλῆ γενομένη. Γενέσθω δὴ πρῶτον θεοειδῆς πᾶς καὶ καλὸς πᾶς, εἰ μέλλει θεάσασθαι Θεόν τε καὶ καλόν»⁴. Ὁ Κόσμος τοῦ Δυτικοῦ ἀνθρώπου τῶν Νέων χρόνων εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ Ἀρχετύπου θεοῦ κάλλους καὶ ὁ τρόπος ἐκφάνσεως τῆς θείας ζωῆς, αἱ δὲ ἀτέλειαι αὐτοῦ εἶναι, ἀπλῶς, φαινομενικαί. Αἴσθημα ἀσικιάστου Αἰσιοδοξίας διατρέχει τὴν ζωὴν τῶν Ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ Πανθεϊσμὸς ἀντίκειται πρὸς τὸ αἷτημα τῆς *Πολυθεΐας* περὶ πλουραλισμοῦ καὶ πολυφωνίας τῆς Κοσμικῆς πραγματικότητος, ἥτις ἀπολυτοποιεῖ μὲν τὸ καθ' ἕκαστον «στοιχεῖον» καὶ συμβαῖνον, ἀποδίδουσα πληρότητα νοήματος εἰς αὐτό, διασπᾶ, ὅμως, συγχρόνως αὐτὴν — ἐν αἷτημα ἐνότητος, τὸ ὁποῖον ἐκφράζει ἡ πολύμορφος *Μονοθεΐα*. Ὁ Πανθεϊσμὸς δὲν ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ταυτίζει Αὐτὸν πρὸς τὴν «οὐσίαν» τοῦ Πραγματικοῦ. «Ὁ Πανθεϊσμὸς διδάσκει, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἡ Οὐσία τῶν ὄντων πάντων καὶ οὐχὶ τὸν ἀνόητον ἰσχυρισμόν, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι τὸ σύνολον τῶν ὄντων», διὰ νὰ καταλήξῃ, «ὅτι οὐδὲν θνητὸν κέκτηται οὐσιώδη ἀνεξαρτησίαν καὶ ἀτομικὴν ἐλευθερίαν», ἀπορρίπτων οὕτω, τόσον «τὴν περιορισμένην ἐλευθερίαν τῶν φθαρτῶν ὄντων», ὅσον «καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ Θεοῦ ἔναντι τοῦ Πεπερασμένου». Ὁ Θεὸς καθίσταται, οὕτως, «ἡ αἰτία τῆς δομῆς τοῦ εἶναι» ἢ μάλλον: «εἶναι Οὗτος ἡ δομὴ αὐτῆς»⁵.

3. Πλωτίνου, Ἐνν. II.9 (16).

4. Πλωτίνου, Ἐνν. I.6 (9).

5. P. Tillich, *Systematische Theologie I* (1956³), 271.275.276.

Ὁ Πανθεισμός ἐκφράζει τὸ βαθὺ καὶ νόμιμον αἴτημα, νὰ διασώ-
σει τὸν Θεὸν ἐκ τῶν δεσμῶν τοῦ *λογικοῦ Θεϊσμοῦ* τῆς ἀριστοτελικῆς,
Σχολαστικῆς, θεολογίας, ἣτις θεωρεῖ τὸν Θεὸν εἰς τὸ Ἴνω καὶ ἐντάσ-
σει Αὐτὸν εἰς τὴν συνάφειαν Αἰτίου καὶ Αἰτιατοῦ πρὸς τὸν Κόσμον,
ἐκλογικεύων καὶ ἐκκοσμικεύων Αὐτόν, ἥτοι καταστρέφων τὴν θειότη-
τα καὶ τὸ ὑπερβατικὸν Αὐτοῦ, ἐπιζητεῖ δέ, αἴρων Αὐτὸν ἐκ τοῦ Ἴνω,
ὅπερ παριστᾶ τὸν Θεὸν ὡς ἓνα τυραννικὸν Μονάρχην, νὰ θέσει Αὐ-
τὸν εἰς τὸ «Βάθος» τοῦ Κόσμου, οὐχὶ ὡς «ὄν», ἀλλ' ὡς τὸ «ὄντως
Ἵν» αὐτοῦ⁶. Ἔτσι ἔρχεται ἀλληλέγγυος καὶ πρὸς τὴν περὶ «Παντο-
Κράτορος» ἀγιογραφικὴν διδασκαλίαν, (Β' Κορ. 6,18· Ἄποκ. 1,8· 4,8·
11,17 κ.ά.), ἣτις προ-βάλλει τὸν Θεόν, οὐχὶ ὡς ὄν, ἀλλ' ὡς τὸν «ἐξ
Αὐτοῦ καὶ δι' Αὐτοῦ καὶ εἰς Αὐτὸν τὰ πάντα» (Ρωμ. 11,36 κ.ά.). «Ἐν
Αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν» (Πρξ. 17,28).

Εἰς τὸ «πανθειστικὸν» τοῦτο αἴτημα ἀνταποκρίνεται, μὲ πλήρη
κατανόησιν, ἡ Ὁρθόδοξος θεολογία τῆς Ἀνατολῆς, κάμνουσα ὑπέρ-
βασιν τοῦ Δυτικοῦ Λογικισμοῦ, ἐκφράζει δὲ τοῦτο, ὡς ἀκολούθως,
Γρηγόριος ὁ Νύσσης: «οὐ γὰρ μοι δοκεῖ τὸ στοιχεῖον τοῦ οὐρανοῦ
καθάπερ τι *κεχωρισμένον* ἐνδιαίτημα Θεοῦ λέγειν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐν
οἷς προστάσσει τελειοῦσθαι ἡμᾶς κατὰ τὸν Ἐπουράνιον Πατέρα, διό-
τι τὸ Θεῖον *κατὰ τὸ ἴσον ἐν πᾶσιν* ἐστὶ καὶ διὰ *πάσης*, ὡσαύτως,
διήκει τῆς Κτίσεως, καὶ οὐδὲν ἂν χωρισθὲν τοῦ ὄντος ἐν τῷ εἶναι
μένει, ἀλλ' *ὁμοτίμως ἐκάστου τῶν ὄντων* ἢ Θεία Φύσις ἐφάπτεται,
πάντα τῇ περιεκτικῇ δυνάμει ἐντὸς ἑαυτῆς περιεῖργουσα». Συγχρό-
τως, ὅμως, καὶ πρὸς πρόληψιν πάσης Πανθειστικῆς παρανοήσεως, το-
νίζει, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τόπου καὶ ἀπειράκις εἰς ἄλλας συναφείας τῶν

6. Ἐνα βαθὺν Πανθεισμόν, ὑπὸ μυθικὸν ἐνδύμα, ἐκφράζουν καὶ ποικίλα *Γνωστικὰ*
συστήματα τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Οὕτως ἀναφέρει Κλήμης ὁ Ἀλεξαν-
δρεὺς περὶ τοῦ Θεοδοίου: «Ἡ Σιγή» εἶναι «ἡ μήτηρ πάντων τῶν προβληθέντων
ὑπὸ τοῦ Βάθους». Τὸ Βάθος τοῦτο εἶναι «ἀκατάληπτον» καὶ «ἄρρητον», τελοῦν «ἐν
ἀγνωσίᾳ καὶ ἀμορφίᾳ», διὸ καὶ «ἀνωνόμαστον», πάντα δὲ τὰ λοιπὰ ἐκφράσεις καὶ
ἐκδηλώσεις Αὐτοῦ, «ὡς ἀπὸ πληρώματος προελθόντα». Τὸ Βάθος εἶναι Ἐν, μεριζόμε-
νον εἰς πολλά: «Οἱ Ἄγγελοι, ... εἰς ὄντες, ὡς ἀπὸ ἐνὸς προελθόντες». Ὁ Ἰησοῦς εἶναι
«ἡ εἰκὼν τοῦ πληρώματος», «μερισθεῖς (ἐκ) τοῦ ἀμερίστου», ἵνα ἐνώσει ἡμᾶς, «τοὺς
μεμερισμένους... πρὸς τὸ πλήρωμα, ἵνα ἡμεῖς, οἱ πολλοί, ἐν γενόμενοι, οἱ πάντες τῷ ἐνὶ
τῷ δι' ἡμᾶς μερισθέντι ἀνακραθῶμεν» (*Ἐκ τῶν Θεοδοίου ἐπιτομαί*, ἐν: ΒΕΠ 8,
325-326). Ὁ P. Tillich ἐξήρην, ἰδιαίτερος, τὸν Θεὸν ὡς τὸ Βάθος τῆς Πραγματικότη-
τος, εἰς μίαν προσπάθειαν ὑπερβάσεως τοῦ παραδοσιακοῦ Θεϊσμοῦ, ὅστις ἐκράτει τὸν
Θεὸν «ἐπέκεινα» τοῦ κόσμου καὶ τοῦ Ἀνθρώπου, καὶ καταφάσεως «ὑπαρξιακῶν» καὶ
«μυστικῶν» στοιχείων, μὲ ἀπωτέραν ἐπιδίωξιν νὰ φέροι τὸ Ἄτομον εἰς ἄμεσον καὶ
προσωπικὴν σχέσιν πρὸς τὸ Θεῖον ἔτσι, ὥστε «νὰ λέγει Ἵν» εἰς τινα, Ὅστις κεῖται
ἐγγύτερον εἰς αὐτὸν ἢ αὐτὸ τὸ Ἐγώ του» (*Der Mut zum Sein* (1964⁵), 135 κ.ά.).

ἔργων του, «τὸ μὴ ἀφωρίσθαι κατ' ἐξαιρέτον τῷ Θεῷ τὴν Οὐράνιον οἰκῆσιν», ἥτοι τὴν ποιητικὴν «ἀπόστασιν» μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου⁷. Ὁ Μακάριος Αἰγύπτιος παριστᾷ τὴν ποιητικὴν σχέσιν καὶ διαφορὰν Θεοῦ καὶ κτίσματος, μὲ τὴν εἰκόνα: «ὥσπερ ἐν ἀβύσσῳ Θαλάσσης Λίθος πανταχόθεν ὑδατι περιέχεται»⁸. Τὸ «ὑπαρξιακὸν» αἴτημα τοῦ *Μυστικισμοῦ* ἐκδηλοῦται ὡς «ἔνωσις» μετὰ τοῦ Θεοῦ καί, δι' αὐτοῦ, μὲ σύνολον τὴν Κοσμικὴν πραγματικότητα καὶ τὰ ὄντα αὐτῆς. Ὁ Ὀρθόδοξος Μυστικισμός, ὅμως, λαμβάνει ἀποστάσεις ἔναντι τοῦ θύραθεν Θρησκευτικοῦ καὶ Φιλοσοφικοῦ Μυστικισμοῦ, εὐθυγραμμιζόμενος πρὸς τὰ περιεχόμενα τῆς ὑπερφυσικῆς, θείας Ἀποκαλύψεως, καὶ προβαίνων εἰς τὰς λεπτὰς διακρίσεις θείας Οὐσίας καὶ Ἐνεργείας, ἐνώσεως τοῦ πιστοῦ ἐν ταῖς Ἐνεργείαις, προσωπικῆς ἐνώσεως τοῦ Θεοῦ-Πατρὸς μετὰ τῶν υἱῶν Του, διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν τῇ Θείᾳ Εὐχαριστίᾳ κλπ., ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς τὰ περὶ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ταύτην τοῦ Πανθεισμοῦ, ἥτις, ἐξαιρούσα τὴν θέσιν καὶ τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ *μόνον* ἐν τῷ κόσμῳ, ἐπιζητεῖ νὰ προσδώσει εἰς αὐτὸν ὄλα τὰ Θεῖα στοιχεῖα: αἰωνιότητα, ἄπειρον, εὐταξίαν κλπ., συγκλίνουν πλείστοι ὅσοι διανοούμενοι τῶν Νέων χρόνων. Ἦδη ὁ Francesco Patrizzi (1529-1597) «συνδυάζει μίαν μανιώδη ἐχθρότητα κατὰ τῆς Ἀριστοτελικῆς Μεταφυσικῆς πρὸς μίαν ἐνθουσιώδη προσήλωσιν εἰς τὸν Νεοπλατωνικὸν Μυστικισμόν, τὴν Χριστιανικὴν περὶ Τριάδος θεωρίαν καὶ Ἀνατολικὰς περὶ Ψυχῆς παραδόσεις»⁹. Τὰ πάντα ἀπάγει οὗτος ἐκ τοῦ Ἐνός, τὸ Ὅποῖον ὀρίζει μὲ Πλατωνικὰς καὶ Νεο-Πλατωνικὰς ιδιότητες, ὡς τό: Ἐν, ὑψιστον Ἀγαθόν, ἀπλοῦν, τέλειον, αὐταρκες κλπ., καὶ θεωρεῖ ὡς «τὴν πρωταρχικὴν αἰτίαν τοῦ παντός: τῶν Οὐσιῶν, τῶν ὄντων καὶ τοῦ Συμπαντος... Ἡ ἀπόλυτος Ἀρχὴ πασῶν τῶν ἀρχῶν εἶναι μόνον τὸ Ἐν», ἐν τῷ ὁποίῳ ἐμπεριέχονται πάντα τὰ ὄντα, «οὐχί, ἀπλῶς, δυνάμει (potentia), ἀλλ' ὄντως ἐνεργείᾳ (actu), καὶ δὴ ὅπως ἐν τῷ σπέρματι (seminaliter)... Οὕτω δὲ τὰ ὄντα, διὰ τοῦ Ἐνός, εἶναι ἐν καὶ συγχρόνως πολλὰ... Ὑπάρχουν, λοιπόν, τόσον ἐνότητες, ὅσον καὶ πολλότητες, — ὄλαι, ὅμως, προέρχονται ἐκ τοῦ Ἐνός ἀπολύτου». Τέλος Νεο-Πλατωνικῆ, ἥτοι Ἀποφατικῆ, εἶναι καὶ ἡ Γνωσιο-Θεωρία τοῦ

7. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Ἀρμόνιον περὶ τοῦ τί τὸ τοῦ Χριστιανοῦ ἐπάγγελμα* (ἐκδ. W. Jaeger, VIII, 1, σ. 138-139).

8. Μακαρίου Αἰγυπτίου, Ὁμλ. ΙΗ', 10. ΒΕΠ 41, 252.

9. K. Vorländer, *Philosophie der Renaissance* (1965), 38.

Patrizzi περί του Ένός, τὸ Ὅποῖον «οὔτε νὰ ὀνομασθεῖ οὔτε δὲ καὶ νὰ γνωσθεῖ δύναται»¹⁰.

Jakob Böhme (1575-1624) καὶ Giordano Bruno (1548-1600) ὑπῆρξαν, σχεδόν, σύγχρονοι καὶ ἐκφράζουν ἀμφοτέρω Πανθεϊστικὰς ἰδέας εἰς τὰ ἔργα των, ὁ καθεὶς, βεβαίως, ἀπὸ δικῆς του σκοπιᾶς. Ὁ J. Böhme διαποτιζέται ὑφ' ἐνὸς βαθυτάτου Μυστικισμοῦ. Ἐξῆσεν ὡς ἀπλοῦς ἰδιώτης, ἄνευ ἰδιαιτέρας παιδείσεως, καὶ ἦτο ὑποδηματοποιὸς κατὰ τὸ ἐπάγγελμα. Συνέγραψε διὰ πηγαίων ἐμπνεύσεων εἰς ἀπλοϊκὴν καὶ ἀδογματίστον γλῶσσαν, αἱ δὲ ἰδέαι του ἐκίνησαν τὴν μῆνιν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς πατρίδος του Görlitz ἐν Γερμανίᾳ, αἱ ὁποῖαι τὸν ἀπεκήρυξαν ὡς Αἰρετικὸν καὶ τὸν ἠνάγκασαν νὰ καταφύγει εἰς Dresden. Αἱ ἰδέαι του, ὅμως, εὔρον, ἀργότερον, εὐρείαν ἀπήχην καὶ ἐξετιμήθησαν, γονίμως, ὑπὸ τῶν Newton, Leibniz, Baader, Schelling, Fichte, Hegel κ.ἄ. Οὗτος προσεγγίζει τὴν Coincidentia Oppositorum τοῦ Cusanus, θεωρῶν ὅτι ὁ Κόσμος, καὶ οὐχὶ μόνον ὁ Ἄνθρωπος, συνέχεται εἰς τὴν Φύσιν του ἐξ ἀμφοτέρων: τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ θετικοῦ καὶ τοῦ ἀρνητικοῦ, καὶ ὅτι τὸ Κακὸν εἶναι ἀναγκαῖον διὰ νὰ διαλάμπει τὸ Ἄγαθόν. «Ὁ Böhme κάμνει τὸ τολμηρόν, ἀλλὰ καὶ εὐλογον βῆμα, νὰ θέσει τὸ Κακὸν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν θεῖον Βυθὸν τοῦ Κόσμου. Οὐρανὸς καὶ Κόλασις κείνται ἀμφοτέρω ἐν τῷ Θεῷ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὡς ἐνδεχόμενα»¹¹.

Ἴδιον τοῦ Böhme εἶναι ἡ βαθεῖα προσήλωσις εἰς τὴν Χριστιανικὴν θεῖαν Ἀποκάλυψιν, ἐκ τῶν πηγῶν τῆς ὁποίας ἀντλεῖ τὰς ἰδέας του. Διότι, ὅμως, ὁ στοχασμὸς του εἶναι ἐμπειρικός, διαποτιζόμενος ὑπὸ πηγαίων καὶ ὑπαρξιακῶν βιωμάτων, καὶ ἐλεύθερος παντὸς δογματισμοῦ καὶ συμβιβασμοῦ, καταλήγει οὗτος εἰς ἐξόχους μὲν, ἀλλὰ καὶ τολμηρὰς καὶ ἰδιοτύπους προσωπικὰς ἐμπνεύσεις καὶ ἐρμηνείας, ἀναλόγους ἐκείνων τῶν Cusanus καὶ Eckhart. Ἐρμηνεύων οὗτος τὴν ἀρχὴν τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου, ἀναμειγνύει νεοπλατωνικὰς-μονιστικὰς καὶ χριστιανικὰς ἰδέας, προσεγγίζων, ἰδιαιτέρως, τὰς περὶ ἐνδιαθέτου καὶ προφορικοῦ Λόγου θεωρίας τῶν Ἀπολογητῶν. Οὕτως ἀναφέρει: Ὁ Κόσμος ἐμπεριέχει «ποικίλους βαθμοὺς καὶ κέντρα», τὰ ὁποῖα, ὅμως, καταλήγουν εἰς «ἐν καὶ μοναδικὸν Κέντρον: Ὑπάρχει μία καὶ μόνη Ρίζα, ἐκ τῆς ὁποίας ἐκβλαστάνουν τὰ πάντα, διακρινόμενα μόνον ὡς πρὸς τὴν διάταξίν των. Τὸ πᾶν προέρχεται ἐκ μιᾶς

10. Fr. Patrizzi, *Nova de Universis Philosophia* (1591), ἐν: K. Vorländer, ἀνωτ. μν. ἔργ., 194-196.

11. H. J. Störig, *Kleine Weltgeschichte der Philosophie* (1993¹⁶), 310.

Πρωταιτίας, ὅπως εἶς καπνὸς ἢ μία πνοὴ ἐκ τοῦ μεγάλου μυστηρίου τοῦ προφορικοῦ Λόγου, Ὅστις εὐρίσκει, εἰς πάντα τόπον, ἀντ-ἀποκρίσιν καὶ ἀντ-ἤχησιν... Ὁ ἔσω Κόσμος εἶναι ὁ Οὐρανός, ἐν τῷ ὁποίῳ κατοικεῖ ὁ Θεός, ὁ δὲ ἔξω Κόσμος εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ ἔσω Κόσμου... Διὸ καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ οὐδὲν εἶναι μακρὰν ἢ ἐγγύς, ἀλλ' εἷς ἐστὶν ὁ Κόσμος ἐν περιχωρήσει: Πνευματικὸς καὶ σωματικὸς, ὅπως τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ,... ὁ δὲ προφορικὸς Λόγος διήκει δι' ὅλων»¹².

Ὁ Giordano Bruno (1548-1600), Δομινικανὸς Μοναχὸς ἐκ Νεαπόλεως, ὑπῆρξε θιασώτης τῶν νέων ἰδεῶν τοῦ Κοπερνικεῖου κοσμοειδώλου τῆς Φυσικῆς, τὰς ὁποίας διεκῆρυξε, μὲ πάθος, περιοδεύων ἀνά τὴν Εὐρώπην καὶ καταδιωκόμενος διὰ τοὺς νεωτερισμούς του, διὰ νὰ πληρώσει, ἐν τέλει, τὸ τίμημα τῶν θεωριῶν του μὲ αὐτὴν τὴν ζωὴν του, ὅταν, παρασυρθεὶς, μετέβη εἰς Βενετίαν, ἐνθα καὶ συνελήφθη ὑπὸ τῆς Ἱεράς-Ἐκτελέσεως τοῦ Καθολικισμοῦ, ἣτις, μετὰ σωρείαν ταπεινώσεων, βασανισμῶν καὶ δεσμῶν, ἔκαυσεν αὐτόν, ζωντανόν, ἐπὶ τῆς πυρᾶς, δημοσίως, ἐν Ρώμῃ (1600)¹³. Ὁ Β. προχωρεῖ, ὁμως, ἐπέκεινα τοῦ Κοπερνικεῖου κοσμοειδώλου, τὸ ὁποῖον ἐξελάμβανεν, εἰσέτι, τὸν Κόσμον, ὡς κλειστὸν καὶ περιορισμένον Ὅλον, καὶ προβαίνει εἰς γόνιμον σύλληψιν καὶ σύνθεσιν πλήθους νέων ἰδεῶν καὶ ἐμπνεύσεων ἐκ τῆς πρὸ αὐτοῦ Ἑλληνικῆς καὶ Χριστιανικῆς παραδόσεως, μὲ ἐμφανῆ τὴν προσέγγισιν τῆς Ὁριγενεῖου θεολογίας, τὰς ὁποίας, συνδυάσας μὲ δημιουργικὴν φαντασίαν, ἀνήγαγεν εἰς τὸ γνωστὸν περὶ Ἀπειροῦ Σύμπαντος σύστημά του, τὸ ὁποῖον εὔρεν εὐρείαν ἀπήχησιν καί, ἐν πολλοῖς, δικαίωσιν μόλις κατὰ τὰς προκεχωρημένας δεκαετίαι τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Αἱ νέαι, τολμηραὶ, ἰδέαι του περὶ ἀνοικτοῦ καὶ ἀπειροῦ Κόσμου ἦτο φυσικὸν νὰ προκαλέσουν τὴν μῆνιν καὶ τὴν ἀντίδρασιν τοῦ Καθολικισμοῦ, ὅστις ἐβλεπεν εἰς αὐτὰς τὴν τελεσιδικον κατάρρευσιν τοῦ κλειστοῦ καὶ πυραμοειδοῦς Μεσαιωνικοῦ κοσμοειδώλου, τὸ ὁποῖον ἤθελε τὸν Πάπαν εἰς τὴν κορυφὴν μιᾶς ἱεραρχίας, αὐστηρῶς ἐλεγχόμενων, κοινωνικῶν δομῶν.

Ὁ Β. κατεδιώχθη καὶ ἐθανατώθη διὰ πλῆθος αἰρέσεων, ἣτοι ὡς ἀρνούμενος τὸ Τριαδικὸν καὶ τὸ προσωπικὸν τοῦ Θεοῦ καί, κυρίως, ὡς πανθειότης, συγγένων καὶ ταυτίζων Θεὸν καὶ κόσμον, — ἢ κατηγορία, ὁμως, αὕτη δὲν εὐσταθεῖ, ἢ, τοῦλάχιστον, δὲν εὐσταθεῖ ἀπολύτως.

12. J. Böhme, *Mysterium magnum oder Erklärung über das erste Buch Mosis* (1958), ἐν: K. Vorländer, ἀνωτ. μν. ἔργ., 221-222.

13. Πρβλ. W. Zimmermann, *Filippo (Giordano) Bruno*, ἐν: Metzler Philosophen Lexikon (1989), 128 ἔξ.

Εἰς τὴν ἀπολογίαὶν τοῦ κατὰ τὴν δίκην πρὸ τῆς Παπικῆς Ἱερᾶς-Ἐκτελέσεως ἀντιτείνει οὗτος: «Ἡθέλησα νὰ κατανοήσω τὴν ἀπειρίαν τοῦ Σύμπαντος ὡς ἐπενέργειαν τῆς ἀπείρου δυνάμεως τοῦ Θεοῦ»¹⁴, παρ' ὅλον ὅτι εἰς τινὰ σημεῖα, ἐξαίρων, καθ' ὑπερβολὴν, τὴν στενὴν συνάφειαν Θεοῦ καὶ κόσμου, συμφώνως καὶ πρὸς τὸ Νέον πνεῦμα τῶν καιρῶν ἐκεῖνων, διατυπώνει, ὄντως, πανθειστικὰς ἀπόψεις. Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ὁ Β. ἦτο κρυπτο-πανθειστικῆς, διατυπῶνων συγκεκριμένως καὶ διαφορουμένως τὰς ιδέας τοῦ ὑπὸ τὸ βάρος τῶν αἰτιάσεων καὶ τῶν διώξεων τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Τὸ ἔναυσμα διὰ τὰς νέας ιδέας ἔδωκεν εἰς τὸν Β., βεβαίως, ἡ νέα Φυσικὴ καὶ αἱ περὶ Κόσμου ἀντιλήψεις αὐτῆς· ἐν τούτοις παρουσιάζει οὗτος ἐμφανῆ αὐτονομίαν στοχασμοῦ, ἐπιζητῶν νὰ θεμελιώσῃ αὐτὰς οὐχὶ τόσο φρυσικο-ἐπιστημονικῶς, ὅσον φιλοσοφικο-θεολογικῶς.

Θεὸν καὶ κόσμον ἐπιχειρεῖ νὰ διακρίνει ὡς ἀκολουθῶν ὁ Β.: «Τὸ ἄπειρον τοῦ ἐνὸς εἶναι *διάφορον* τοῦ ἀπείρου τοῦ ἄλλου: Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ὅλον ἄπειρον ἐν περιεκτικῇ καὶ καθολικῇ ἐννοίᾳ (*tutto l' infinito complicatamente e totalmente*), ἐνῶ ὁ Κόσμος εἶναι τὸ πᾶν ἐν τῷ παντί,... ὡς ἔκφρασις καὶ οὐχὶ ὡς καθολικότης (*explicatamente, e non totalmente*)... Θεωρῶ τὸ Σύμπαν ὅλον ἄπειρον (*tutto infinito*), διότι οὔτε ὄχθην, οὔτε ὅρια, οὔτε καὶ ἐπιφάνειαν ἔχει. Θεωρῶ τὸ Σύμπαν οὐχὶ καθολικῶς ἄπειρον, διότι κάθε μέρος καὶ κάθε κόσμος τοῦ ἔχει πέρασ. Θεωρῶ τὸν Θεὸν ὡς τὸ καθόλου ἄπειρον, διότι δὲν ἔχει ὅρια καὶ ἐκάστη ιδιότης Αὐτοῦ εἶναι μία καί, συνάμα, ἄπειρος· καὶ θεωρῶ ἀπείρως περιεκτικόν, διότι εἶναι ὅλος ἐν ὅλῳ ἐν τῷ Κόσμῳ (*tutto in tutto il mondo*) καὶ εἰς ὅλα τὰ μέρη αὐτοῦ, κατὰ τρόπον ἄπειρον καὶ περιεκτικόν»¹⁵. Εἰς τὸ ἐδάφιον τοῦτο δὲν κάμνει ὁ Bruno ἐπαρκῆ καὶ οὐσιώδη διάκρισιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου, — ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ δὲν ἀπαντᾶται τὸ δόγμα περὶ τῆς «ἐξ οὐκ ὄντων» κτίσεως τοῦ κόσμου—, ἀλλ' ἐκλαμβάνει τὸν κόσμον, μᾶλλον, ὡς τὴν *ἐνεργεῖα ἐκβλάστησιν* ἐκ τῆς *δυνάμει* καὶ ἐν *σπέρματι* ἐνυπάρξεως τοῦ ἐν τῇ θείᾳ ζωῇ, κατὰ τὴν Νεοπλατωνικὴν εἰκόνα: «Καὶ τὸ Σπέρμα ὅλον καὶ ἀπ' αὐτοῦ τὰ μέρη, ἐν οἷς πέφυκε μερίζεσθαι, καὶ ἕκαστον ὅλον

14. S. Otto (ἐκδ.), *Renaissance und frühe Neuzeit* (Reclam 9913/1992), 305.

15. G. Bruno, *Über das Unendliche, das Universum, und die Welten* (μετφρ. καὶ ἐκδ. ὑπὸ Chr. Schulz, ἐν: Reclam 5114/1994, Α' Διάλ., 46-47. Πρβλ. καί: G. Bruno, *Über die Ursache, das Prinzip und das Eine* (μετφρ. ὑπὸ Ph. Rippel, ἐν: Reclam 5113 (2) / 1986), Γ' Διάλ., 98, ἐνθα διατυπώνει Νεοπλατωνικὰς ιδέας: «Κάθε προσὸν καὶ κάθε Πραγματικότης, ἥτις ἐμπεριέχεται, εἶναι ἡνωμένη καὶ ἐν μὲ τὴν πρώτην Ἀρχήν, εἶναι εἰς τὰ ἄλλα ὄντα ἀνεπτυγμένη, διεσκορπισμένη καὶ διαβαθμιζομένη».

καὶ μένει ὅλον, οὐκ ἠλαττωμένον τὸ ὅλον»¹⁶. Ἐξ ἄλλου πανθειστικῶς ἐκδέχεται οὗτος, ἀλλαχοῦ, τὸν Θεὸν ὡς τὴν Πλατωνικὴν «Κοσμικὴν Ψυχὴν καὶ τὴν Θεϊαν Οὐσίαν, ἣτις εἶναι ὅλη ἐν ὄλῳ, τὰ πάντα πληροῦσα καὶ οὐσα ἐσωτέρα τῶν ὄντων ἢ ἡ ἰδία αὐτῶν Οὐσία, ὡς ἡ Οὐσία τῶν οὐσιῶν, ἡ Ζωὴ τῶν ζῶων, ἡ Ψυχὴ τῶν ψυχῶν,... ἢ τὸ Σύμπαν κινούσα»¹⁷. «Ἡ Θεότης εἶναι εἰς πᾶν σημεῖον ὅλη, ὅπως καὶ ἡ φωνὴ μου ἀκούεται ὅλη εἰς ὅλα τὰ σημεῖα τῆς αἰθούσης αὐτῆς». Τὸ Σύμπαν θεωρεῖ ὁ Β. ὡς ἓνα «Organismus», ζωοποιούμενον ὑπὸ τῆς θείας Ζωῆς. «Τὸ Σύμπαν εἶναι, λοιπόν, ἓν, ἄπειρον καὶ ἀκίνητον... Δὲν προέρχεται, διότι οὐδὲν ἕτερον εἶναι ὑπάρχει, τοῦ ὁποίου θὰ ἐφίετο, ἀφοῦ κατέχει τοῦτο τὸ πλήρωμα τοῦ εἶναι. εἶναι ἀφθαρτον, διότι οὐδὲν ἕτερον ὑπάρχει, εἰς τὸ ὅποιον θὰ μετεβάλλετο, ἀφοῦ εἶναι τοῦτο τὸ πᾶν. Δὲν ὑπόκειται εἰς προσθήκην ἢ ἀφαιρέσιν, διότι εἶναι ἄπειρον, καί, ἄρα, οὐδὲν δύναται νὰ προστεθεῖ ἢ νὰ ἀφαιρεθεῖ ἐξ αὐτοῦ... Συνενώνει δέ, εἰς τὸ εἶναι του, ὅλας τὰς ἀντιθέσεις εἰς ἐνότητα καὶ ἁρμονίαν». Ἐδῶ, σαφῶς, ὁ Β. προσάπτει εἰς τὸ Σύμπαν οὐχὶ ἀπλῶς Θείας ιδιότητος, ἀλλὰ καὶ ταυτίζει αὐτὸ πρὸς τὸ Θεῖον¹⁸. «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Bruno εἶναι οὐχί, ἀπλῶς, πανθειστικὴ — διδάσκουσα τὴν σύμπτωσιν Φύσεως καὶ Θεοῦ —, ἀλλὰ πανενθειστικὴ, ἐν τῇ ἐννοίᾳ μᾶς ἐν τῷ Θεῷ περιεχομένης θείας Φύσεως»¹⁹. Τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον, ὅμως, τοῦ Β. στρέφεται πρὸς τὸν κόσμον: Οὗτος ἀπαιτεῖ «τὸ ἄπειρον τοῦ Σύμπαντος», «χάριν τῶν φυσικῶν καὶ σωματικῶν ὄντων, ἀφοῦ ἀποδεικνύεται ἡ ἄπειρος Ἀγαθότης ἀσυγκρίτως καλύτερον εἰς ἄπειρα ὄντα ἢ εἰς ὠρισμένα καὶ πεπερασμένα». Ἐδῶ ὁ Β. γίνεται δέσμιος τοῦ Πανθειστικοῦ του στοχασμοῦ: ἐφ' ὅσον ὁ Κόσμος ἐκπηγάξει ἐκ τῆς Θείας φύσεως, καὶ οὐχὶ «ἐξ οὐκ ὄντων», εἶναι ἀναγκαιῶς ἄπειρος, αἰώνιος κλπ., ὅπως καὶ αὐτὸς ὁ Θεός. Τοῦτο δὲ κατανοῶν, πιθανῶς, ὁ Β., ἐπεχείρησε μίαν ὑπερβασιν τοῦ Πανθεϊσμοῦ του διὰ τοῦ Πλατωνικοῦ «μοντέλλου» περὶ Ἀρχετύπων ἰδεῶν καὶ Ἀπεικονίσεως αὐτῶν διὰ τοῦ κόσμου, δεχθεὶς ὅτι «εἰς τὸ ἄπειρον τοῦ Θεοῦ ἀντιστοιχεῖ, ἀναγκαιῶς, ἐν ἄπειρον Ἀπεικόνισμα ἀπείρων κόσμων δι' ἀπείρων μελῶν»²⁰.

16. Πλωτίνου, Ἐνν. IV. 9 (5).

17. G. Bruno, μν. ἐργ.: *Über das Unendliche...* (A', σ. 54). Πρβλ. καί: *Über die Ursache...* (Δ', σ. 120).

18. G. Bruno, μν. ἐργ.: *Über die Ursache...* (B', σ. 73· Γ', σ. 92· Ε', σ. 130).

19. Ph. Rippe, ἐν: μν. ἐργ.: *Über die Ursache...*, 160. Πρβλ. καί: E. Bloch, *Das Materialismusproblem...*, (1972), 538 ἐξ.

20. G. Bruno, *Über das Unendliche...* A', σ. 41 ἐξ. Πρβλ. καί: S. Otto, μν. ἐργ.: *Renaissance...*, σ. 306: Διὰ τὸν Bruno «εἶναι καὶ παραμένει ὁ Θεὸς ἀπολύτως ἄπειρον, ὁ δὲ ἄπειρος Κόσμος εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῆς ἀπολύτου, θείας Ἀπειρίας».

Ὁ Bruno εἶναι μία τραγικὴ καὶ μοναδική, πνευματικὴ, φυσιογνωμία τῶν Νέων χρόνων, συγκεντρῶνων εἰς τὴν προσωπικότητά του ὅλα, σχεδόν, τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα αὐτῶν εἰς μίαν «ὕπαρξικὴν» βίωσιν καὶ ἐμβάθυνσιν. Ὅπως ὅλοι οἱ διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀνακαλύπτει οὗτος τὸν κόσμον καὶ τὸ «θαῦμα», ποῦ τὸν διατρέχει. Οὗτος δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς Φυσικοὺς τῆς Μηχανοκρατίας, ποῦ θὰ ἐπακολουθήσουν. Τὸν κόσμον θεωρεῖ, κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὡς ζωντανὸν Ὁργανισμόν, ὡς ἓν ὄργανικὸν ὄλον, καὶ κατ' ἀναλογίαν πρὸς συγχρόνους θεωρίας τῆς Φυσικῆς: ὄλον κέντρον, ὄλον μέλη, ἄνευ κέντρου, ἄνευ μελῶν, διῆκνούμενον ὑπὸ μιᾶς *Λογικῆς* ἀρχῆς, ἣτις «εἶναι τὸ πᾶν, ποιεῖ τὸ πᾶν καὶ γίνεται τὸ πᾶν»²¹, καθὼς καὶ ὑπὸ τῆς Θείας ἀγαθότητος, δυνάμεως καὶ προνοίας. Χάριν τοῦ κόσμου καταργεῖ οὗτος τὸ ὑπερβατικὸν καὶ προσωπικὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν Ὅποῖον ἐντάσσει εἰς τὸν κόσμον καὶ ἀφομοιώνει πρὸς αὐτόν, πρὸς ἐκλάμπρυνσιν καὶ ἀποθέωσιν αὐτοῦ. Ἐπίσης ἐπιστρέφει εἰς τὸν πηγαῖον στοχασμὸν τῶν Προ-Σωκρατικῶν, Ἑλλήνων, φιλοσόφων, οἵτινες θεωροῦν τὸ Πραγματικὸν ὡς ἐνιαῖον καὶ ὄργανικόν, περιέχον τὸ Θεῖον καὶ τὸ Φθαρτόν, κατὰ τό: Ἐν τὸ Πᾶν καὶ τὸ Πᾶν Ἐν, καὶ ἀπαιτεῖ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου εἰς τὴν Ὑλην, «δι' ἐξυψώσεως αὐτῆς εἰς μίαν ὑψηλοτέραν τιμὴν ἔναντι ἐκείνης, ποῦ ἀποδίδει εἰς αὐτὴν ὁ Πλάτων εἰς τὴν Πολιτείαν καὶ εἰς τὸν Τίμαιόν του»²². Ἐκφράζει βαθὺν σεβασμὸν πρὸς τὴν μητέρα Γῆν καὶ τὰ ὄντα τοῦ κόσμου, εἰς τὰ ὅποια ἀποδίδει ὑψίστην ἀξίαν, ἀποδεχόμενος τὸ ἄπειρον τοῦ Σύμπαντος καὶ οὐχὶ ἓνα κλειστὸν καὶ πεπερασμένον κόσμον. Ἐδῶ οὐδὲ ὑποψία ὑποφώσκει τῆς μεταγενεστερᾶς Δυτικο-Εὐρωπαϊκῆς, κατακτητικῆς νοοτροπίας, ἣτις ὑπεβίβασε τὴν Φύσιν εἰς μηχανήν, ἀπλοῦν ὑλικὸν καὶ ὄργανον πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν καὶ συμφερόντων. Δὲν διστάζει νὰ ἔλθει εἰς ὀξείαν ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς κορυφαίους τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων: Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλην καὶ παρακάμπτει ὅλα, σχεδόν, τὰ δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ ἐμφανῆ περιφρόνησιν. Προσέτι ἀπαιτεῖ χειραφέτησιν τοῦ πνεύματος ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς κηδεμονίας καὶ τάσσεται, μὲ πάθος, ὑπὲρ τῆς ἐλευθέρως ἐρεῦνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, εἰς τὴν ὁποῖαν Θεὸς καὶ θεολογία ὑποβιβάζονται εἰς ὅλως δευτερεύουσαν θέσιν. Τέλος τὴν ὅλην βιο-κοσμο-θεωρίαν του διαποτίζει ἓν πνεῦμα βαθυτάτης ἀγάπης πρὸς τὸν Κόσμον καὶ ἀσκηάστου Αἰσιοδοξίας, πηγάζον ἐκ τῆς πεποιθήσεως περὶ πληρώματος τῆς Θείας παρουσίας καὶ προνοίας ἐν τῷ Κόσμῳ. Ὁ Bruno ὑπῆρξεν

21. G. Bruno, *Über die Ursache...* Β', σ. 58.

22. Αὐτόθι, Γ', σ. 102.

εἷς ἰδιότυπος διανοούμενος τῶν Νέων χρόνων: ἔζησε καὶ ἐμαρτύρησε διὰ τὰς ἰδέας του, ὑπὲρ τῶν ὁποίων ὑπερημύνθη ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐπὶ τῆς πυρᾶς θανατώσεώς του, ὡς Ἀθέου, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν δημίων.

Ὁ R. Descartes εἶχε διχοτομήσει τὸ Πραγματικὸν εἰς τρεῖς κειχωρισμένας ἀπ' ἀλλήλων «Οὐσίας»: τὴν Θεϊαν, τὸ Ἀνθρώπινον πνεῦμα ἢ Ἐγὼ καὶ τὸν Αἰσθητὸν κόσμον, —συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος—, τὸν ὁποῖον εἶχεν ὑποβιάσει εἰς τὸν χῶρον τῆς μηχανῆς καὶ τοῦ αὐτομάτου. Ἡ διαίρεσις αὕτη ἀπέκλειε πᾶσαν ἄμεσον καὶ πραγματικὴν σχέσιν τοῦ Ἀνθρώπου πρὸς τὸ περὶ αὐτὸν Φυσικὸν περιβάλλον, ἀφοῦ πᾶσα ἀφοσίωσις καὶ ἀγάπη τοῦ Ἐγὼ πρὸς αὐτὸ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκκληθῆι ὡς ἐν εἶδος νεκρο-φιλίας πρὸς μηχανὰς καὶ αὐτόματα, ἢ δὲ Ψυχῇ, τελοῦσα ἐν τελείᾳ ἀπομονώσει, εἶχεν, ὡς μόνην διέξοδον, τὴν ἐσωστρέφειαν, κατὰ τό: *Cogito, ergo sum*, ἢ τὴν στροφὴν τῆς πρὸς τὸ «ἐπέκεινα» τοῦ κόσμου: τὸν Θεόν. Τὰ ἀδιέξοδα ταῦτα, —καὶ πλῆθος ἄλλων—, διέγινωσε, μὲ βαθυστόχαστον αἰσθητήριον, ὁ Baruch Spinoza (1632-1677), ὅστις καὶ προὐχώρησεν εἰς τὴν δικήν του σύλληψιν, συνενώσας τὰς τρεῖς ταύτας «Οὐσίας» εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν: τὴν Θεϊαν Οὐσίαν.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Spinoza εἶναι Θεο-Λογικὴ, ἔχουσα ὡς κέντρον τὸν Θεόν. Ἐν τούτοις οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν Χριστιανικὴν θεϊαν Ἀποκάλυψιν καὶ θεολογίαν, τὴν ὁποίαν ἀπορρίπτει ὡς ἔκφρασις ὑπακοῆς καὶ εὐσεβείας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ἣτις σχετίζεται πρὸς τὴν Λογικὴν καὶ κατατείνει πρὸς τὴν Ἀλήθειαν. Ὁ S. ἐκπροσωπεῖ ἓνα βαθυστόχαστον μὲν, ἀλλ' αὐστηρὸν καὶ ἀκραῖον ρατσιοναλισμὸν καὶ δογματισμὸν. Τὰ ἀξιώματά του, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπάγει τὰς ἀκολουθίας, διεκδικοῦν ἀπόλυτον κύρος καὶ ἰσχύν, ἐνῶ διὰ τὴν ἐμπειρίαν οὐδεμίαν κατανόησιν ἐπιδεικνύει. Τυγχάνει προφανές, ὅτι ἀκολουθεῖ οὗτος τὴν «Συλλογιστικὴν», ἢτοι Ἀπαγωγικὴν, καὶ οὐχὶ τὴν ἐμπειρικὴν Ἐπαγωγικὴν μέθοδον, εἶχε δὲ ὡς πρότυπον τὰ ἀξιώματα τῆς Εὐκλείδειου Γεωμετρίας (*more geometrico*). Ὁ ἴδιος ἐπίστευεν, ὅτι οἱ συλλογισμοὶ του εἶναι τόσον ἀληθεῖς, ὅσον καὶ τὸ ἀξίωμα, καθ' ὃ αἱ τρεῖς γωνίαι παντὸς τριγώνου ἐξισοῦνται πρὸς δύο ὀρθάς.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει: «Θαλῆς ᾤηθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι»²³. Τὴν θέσιν ταύτην, ἀκριβῶς, ἀναπτύσσει ὁ S., εἰς δικήν του παραλλαγὴν καὶ ἀπόχρωσιν, καὶ εἰς τοιαύτην πληρότητα, ἣτις μόνον

23. Ἀριστοτέλους, *Περὶ Ψυχῆς Α'* (411a).

πρὸς τὸ Νεο-Πλατωνικὸν σύστημα τοῦ Πλωτίνου θὰ ἡδύνατο νὰ συγκριθεῖ, πρὸς τὸ ὁποῖον παρουσιάζει, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἐμφανεῖς ἀναλογίας καὶ ὁμοιότητας. Τὸ φιλοσοφικὸν τοῦτο σύστημα τοῦ S. καλύπτει σύνολον τὴν Πραγματικότητα, ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ χωροῦν, περαιτέρω, πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, καθὼς καὶ τὰς δυνάμεις καὶ τὰ πάθη, ποῦ τὸν διέπουν.

Τὸν Θεὸν προσεγγίζει ὁ S. ἐμμέσως καὶ περιγραφικῶς, προσδίδων ποικίλους ὀρισμούς, ὅπως: τὸ τελειότατον Ὀν (ens perfectissimum), τὸ ἀπολύτως ἄπειρον Ὀν (ens absolute infinitum), τὴν αἰτίαν ἑαυτοῦ (causa sui), τὴν «Οὐσίαν» (essentia), ἣτις ἐμπερικλείει καὶ τὴν «ὑπαρξιν» (existentia), καί, τέλος, ὡς substantia, ἥτοι: Ὑπὸ-Στασιν ἢ Οὐσίαν ἢ Φύσιν, ἣτις εἶναι *μόνον μία*: ὁ Θεός, καὶ ὑπὸ τὴν ὁποίαν συνάπτει ποικίλας ὑποκειμένας ἐννοίας, καὶ δὴ: ἀπόλυτον αὐτοτέλειαν, ὡς ὑφισταμένην ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ἐν ἑαυτῇ καὶ ὑπ' οὐδενὸς ὀριζομένην καὶ προσδιοριζομένην, καθὼς καὶ ὡς ἐμπερικλείουσαν τὸ ὑπάρχειν (existere), ὡς φορέα ἀπειρίας ἰδιοτήτων ἢ προσόντων (attributa), ὡς τὴν *οὐσιώδη* αἰτίαν πάντων τῶν λοιπῶν ὄντων (modi), ὡς τὸ αἰεὶ μένον εἰς τὸ ἀενάως μεταβαλλόμενον κλπ. Περαιτέρω ὀρίζει ὁ S. τὰ «Κατηγορήματα» (attributa) τῆς Θείας Οὐσίας. Ταῦτα εἶναι ἄπειρα, ὅμως ἡμεῖς γνωρίζομεν *μόνον δύο*: τὸ cogitatio (Νοεῖν) καὶ τὸ extensio (Ἐκτείνειν), ἥτοι τὸ Πνευματικὸν καὶ τὸ Σωματικόν, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ὀργανικὴν ἰδιοσυστασίαν ἡμῶν, συγκειμένην ἐκ Ψυχῆς καὶ Σώματος. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ γνῶσις ἡμῶν εἶναι περιορισμένη καὶ προσδιοριζομένη ἐκ τῆς «ἀτελείας» τῶν γνωστικῶν ἡμῶν ὀργάνων, — μία θέσις, ἣτις θὰ προσλάβει, ἀργότερον, εἰς τὸν γνωσιολογικὸν ὑποκειμενισμόν τοῦ Kant κεντρικὴν σημασίαν²⁴.

Περαιτέρω ὀρίζει ὁ S. τὴν σχέσιν Θεοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ὄντων. Ταῦτα εἶναι «ἐνεργήματα» (modi) τῶν Ἐνεργειῶν (attributa) τοῦ Θεοῦ. Τὰ θεῖα «Κατηγορήματα» (attributa) ἐκδηλοῦνται, δημιουργικῶς, εἰς ἀπειρίαν ἐπὶ μέρους καὶ συγκεκριμένων ὄντων (modi): τὰ μὲν τῆς extensio εἰς ἄπειρον πλῆθος Σωματικῶν ὄντων, γνωριζομένων διὰ τῆς στάσεως καὶ τῆς κινήσεως, τὰ δὲ τῆς cogitatio εἰς ἄπειρον

24. Τὰ περὶ Θεοῦ καὶ τῶν «ἰδιωμάτων» τῆς θείας Οὐσίας ἀναπτύσσει ὁ Spinoza, κατ' ἐξοχὴν, εἰς τὸ κυρίως ἔργον του: *Ethica*, καὶ δὴ εἰς τὸ Α' μέρος αὐτοῦ De Deo. Αἱ παραπομπαὶ γίνονται ἐκ: Reclam 851(9)/1990. Περὶ Θεοῦ διαπραγματεύεται καὶ τὸ πρῶτον ἔργον του: *Kurze Abhandlung von Gott, dem Menschen und dessen Glück*, μεταφρ. καὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ C. Gebhardt καὶ W. Bartuschat (1991), εἰς τὸ Α', περὶ Θεοῦ, μέρος αὐτοῦ. Ἐφεξῆς αἱ ἐκ τοῦ ἔργου *Ethica* παραπομπαὶ γίνονται ἐντὸς τοῦ κυρίως κειμένου, ἀναφέρονται δὲ ὁ ἀριθμὸς τοῦ μέρους (Pars) καὶ τοῦ θέματος (Propositio).

πλήθος Πνευματικῶν ὄντων, προσδιοριζομένων διὰ τῆς Λογικῆς (intellectus) καὶ τῆς Βουλῆσεως (voluntas). Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον τὸν «τρόπων» (modi) ἐκφράσεως τῶν θείων Ἐνεργειῶν ἀνήκει καὶ ὁ Ἄνθρωπος, ὡς «συν-ἀδελφος» τῶν λοιπῶν ὄντων καὶ ὡς ψυχο-σωματικὴ «ἐκφρασις» τῶν ἀντιστοιχῶν «Κατηγορημάτων» τῆς Θείας Οὐσίας, οὐχί, ὅμως, καὶ ὡς ταῦτος πρὸς Αὐτήν: Ὑπάρχων καὶ ζῶν ἐν τῷ Θεῷ, παραμένει, συγχρόνως, ἐκτὸς Αὐτοῦ. Ὁ S. καταφάσκει τὸ αἰώνιον τῆς Ψυχῆς: «τὸ Πνεῦμα μας εἶναι αἰώνιον», προσδιοριζόμενον ὑπὸ τοῦ αἰωνίου Θεοῦ: «τὸ Πνεῦμα ἡμῶν, καθ' ὅσον ἀναγνωρίζει, ὅτι εἶναι εἰς αἰώνιος τρόπος (modus) τοῦ Νοεῖν, ὅστις προσδιορίζεται ὑφ' ἐνδὸς ἐτέρου αἰωνίου modus τοῦ Νοεῖν, καὶ οὗτος ὑφ' ἐνδὸς ἐτέρου, καὶ οὕτω καθεξῆς μέχρι τοῦ ἀπειρου, προκύπτει, ὅτι ὅλα μαζὶ ἀπαρτίζουν τὸ αἰώνιον καὶ ἄπειρον intellectum τοῦ Θεοῦ» (V.40). Συγχρόνως, ὅμως, τονίζει, «ὅτι intellectus καὶ voluntas, ἄτινα προσδιορίζουν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἀπέχουν, ὅσον ὁ οὐρανὸς ἐκ τῆς Γῆς, ἐκ τῆς δικῆς μας Λογικῆς καὶ Βουλῆσεως καὶ ὁμοιάζουν, ἀπλῶς, ὡς πρὸς τὸ ὄνομα,... καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ ἄστρον Κύων πρὸς τὸ γαυγίζον ζῶον Κύνα» (I.17). Ὁ S. διακρίνει, σαφῶς, τρεῖς Θεο-Λογικὰς ἐννοίας: τὴν Θείαν Οὐσίαν (substantia), τὰ Ἰδιώματα» (attributa), τὰ ὁποῖα ἀνήκουν οὐσιωδῶς εἰς αὐτήν, καὶ τὰ φθαρτὰ ὄντα (modi), τὰ ὁποῖα εἶναι «Ἐνεργήματα τῶν Ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ» (omnes Dei attributorum modos I.29). Ταῦτα δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν θείαν Οὐσίαν, ἀλλὰ κείνται ἐκτὸς αὐτῆς, ὄντα ποιήματα τῶν Ἐνεργειῶν τῆς. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὀρίζει τὸ S. τὸ «ἐντός», ἀλλὰ καὶ τὸ «ἐκτός» τοῦ Θεοῦ τούτων.

Ἡ ἀνωτέρω συλλογιστικὴ τοῦ Spinoza εἶναι παράλληλος καὶ σχεδὸν ἀπαράλλακτος πρὸς τὴν ἀντίστοιχον τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας, εἰς τὴν συγκεκριμένην μορφήν, τὴν ὁποῖαν πρόσελαβεν αὐτὴ διὰ τῆς θεολογίας τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ. Καὶ αὕτη θεωρεῖ τὸν Θεὸν ὡς «Οὐσίαν» καὶ ὡς «Ἐνέργειαν» ἢ ἄπειρον ἀριθμὸν Ἐνεργειῶν, αἵτινες ἀνήκουν, οὐσιωδῶς, εἰς τὴν θείαν Οὐσίαν καί, συγχρόνως, διακρίνονται ἀπ' Αὐτῆς. Πάντα δὲ τὰ λοιπὰ ὄντα ὡς ποιήματα, οὐχί τῆς ἢ ἐκ τῆς Θείας Οὐσίας, ἀλλὰ τῶν ἐνεργειῶν Αὐτῆς: «ἀγαθοεργίας τῶν Ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ» (Dei attributorum affectiones), εἰς τὴν ὀρολογίαν τοῦ S. (I.28). Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐξασφαλίζει ἡ Ὁρθόδοξος θεολογία τὴν ἄπειρον καὶ ποιοτικὴν διαφορὰν καὶ ἀπόστασιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου: ἡ θεία Οὐσία εἶναι ἀπρόσιτος, ἀκατάληπτος καὶ ἄγνωστος, ἐκφαινομένη διὰ τῶν Ἐνεργειῶν τῆς εἰς τὰ «ἀπο-

τελέσματα» αὐτῶν, ἤτοι εἰς τὰ συγκεκριμένα-πεπερασμένα ὄντα²⁵. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ Ὁρθόδοξος θεολογία εἰσάγει εἰς τὴν σχέσηιν τῶν θείων Ἐνεργειῶν πρὸς τὰ ὄντα τὴν «ἐξ οὐκ ὄντων» κτίσιν αὐτῶν, διαφυλάπτουσα, ἔτσι, τὴν ποιητικὴν διαφορὰν καὶ ἀπόστασιν τοῦ ἀκτίστου καὶ ἀπείρου Θεοῦ πρὸς τὸν κτιστὸν καὶ πεπερασμένον κόσμον, ἀπορρίπτει ὁ S. τὴν διαφορὰν ταύτην, ἀναφέρον: «Ὅ,τι ἐποiehθη, οὐδαμῶς προέκμηεν ἐξ οὐκ ὄντων», εἰσάγει δὲ τὴν πρόοδον τούτων ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, «Ὅστις εἶναι ἢ ἄμεσος (immanens) καὶ οὐχὶ ἢ ὑπερ-κειμένη (transiens) αἰτία, ὡς ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν ἑαυτῷ καὶ οὐδὲν ἐκτὸς ἑαυτοῦ, διότι οὐδὲν ἐκτὸς αὐτοῦ ὑφίσταται»²⁶. Ἐν προκειμένῳ συντάσσεται ὁ S., mutatis mutandis, πρὸς τὸν Νεοπλατωνισμόν, ἀποδεχόμενον τὸν Κόσμον οὐχὶ ὡς «ἐξ οὐκ ὄντων» κτίσιν, ἀλλ' ὡς «ἀπορροήν» καὶ «ἀπαύγασμα» ἐκ τῆς φύσεως τοῦ Ἐνός, διὰ τῶν «μεσαζόντων»: τοῦ Νοῦ καὶ τῆς Ψυχῆς. Συγχρόνως δὲ ἔρχεται ὁ S. ἀλληλέγγυος πρὸς τὸ Αἰσιόδοξον πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, θεωρῶν τὸν κόσμον πλήρη κάλλους καὶ τελειοτήτων ὡς ἀπαύγασμα καὶ ἐκλάμψεις τῶν ἐν αὐτῷ θείων ἐνεργειῶν καὶ τελειοτήτων.

Ἐδῶ, ὅμως, διαγράφονται καὶ τὰ ὄρια τῆς φιλοσοφίας τοῦ Spinoza, ἀφοῦ δὲν δύναται, πλέον, νὰ διακρίνει μεταξὺ τοῦ ἀπείρου Θεοῦ καὶ τοῦ φθαρτοῦ καὶ πεπερασμένου Κόσμου καὶ τῶν ὄντων αὐτοῦ. «Ἐδῶ ἀναφύεται ἡ δυσκολία: Πῶς μορεῖ ὁ Θεός, Ὅστις εἶναι ἄπειρος, νὰ γίνεαι αἰτία καὶ οὐσία τῶν πεπερασμένων ὄντων καὶ τῶν πεπερασμένων πνευμάτων; Πῶς φθάνει ἐκ τοῦ Ἄπείρου εἰς τὸ εἶναι τοῦ Πεπερασμένου;... Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Πεπερασμένου ἐκ τοῦ Ἄπείρου δὲν εὐρίσκει τὴν λύσιν του εἰς τὸν Spinoza»²⁷. Ὁ H. G. Hubbeling, ἐκφράζων ἀμφιβολίας περὶ τοῦ Πανθεισμοῦ τοῦ Spinoza, ἀναφέρει: «Θὰ πρέπει νὰ εἶναι τις προσεκτικὸς, προκειμένου νὰ χαρακτηρίσει τὴν περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν τοῦ Spinoza ὡς Pantheismus. Μεταξὺ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκείνης τοῦ ἀνθρώπου ὑφίσταται βασικὴ διαφορὰ»²⁸. Ἡ διαφορὰ αὕτη, ὅμως, θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι, — καὶ εἶναι — τὸ πολὺ ποσοτικὴ, ἐν τῇ Νεοπλατωνικῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀποστάσεως τῶν ὑδάτων ἐκ τῆς Πηγῆς, καὶ τῆς, κατ' ἀκολουθίαν, θολώσεως αὐτῶν, ἢ τῆς ἀκτίνος τοῦ Ἥλιου, μὲ φυσικὴν συνέπειαν τὴν, διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἐξ αὐτοῦ, ἐξασθήνησιν αὐτῆς.

25. Πρὸβλ. σχετικῶς καί: Μ. Λ. Φαράντου, *Ἡ περὶ Θεοῦ Ὁρθόδοξος διδασκαλία* (1985), 429 ἐξ.

26. B. Spinoza, μν. ἐργ.: *Kurze Abhandlung...*, σ. 24. 39.

27. W. Weischedel, μν. ἐργ.: *Der Gott der Philosophen I* (1971), 179.180.

28. H. G. Hubbeling, *Spinoza* (1978), 56.

Κατὰ δὲ τὰ λοιπὰ, ἀπειράκις, τονίζει ὁ Spinoza, ὅτι: «ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ οὐδεμία οὐσία ὑπάρχει», ἢ: «Τὰ ἐκτεινόμενα ὄντα καὶ τὰ σκεπτόμενα ὄντα εἶναι ἢ Κατηγορήματα (attributa) τοῦ Θεοῦ ἢ Ἀγαθο-Εργία (affectiones) τῶν Κατηγορημάτων τοῦ Θεοῦ» (I.14· II.45).

Πρὸς τὸν Νεοπλατωνισμόν συγκλίνει ὁ S. καὶ ὅταν ὀρίζει τὸν Θεὸν ἀπροσώπως: ὡς Οὐσίαν, καὶ οὐχὶ προσωπικῶς, ὅπως ὁ Χριστιανισμός, κατὰ τό: «Εἷς Θεός, ὁ Πατήρ, ἐξ Οὗ τὰ πάντα» (Α' Κορ. 8,6). Ὁ S., διὰ πρώτην φοράν, ἀπορρίπτει μίαν χιλιάδων ἐτῶν θεολογικὴν παράδοσιν, ὅταν ἀναφέρει: «Εἷς τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ οὔτε Λογικὸν οὔτε Θέλεις προσήκουν» (I.17). Ἀλλαχοῦ, ὅμως, διατυπώνει οὗτος τὰς σκέψεις του διαφόρως, ὅπως: «Dei intellectus εἶναι ἢ αἰτία καὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἡμετέρου intellectus», διὰ νὰ συνεχίσει: «Ἀκολούθως εἶναι τὸ Λογικὸν τοῦ Θεοῦ, καθ' ὅσον κατανοεῖται τοῦτο ὡς ὀρίζον τὴν θείαν Οὐσίαν, διάφορον τοῦ δικοῦ μας Λογικοῦ, τόσον κατὰ τὴν οὐσίαν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν ὑπαρξιν,... Περὶ δὲ τῆς Θελήσεως ἰσχύει ἢ αὐτὴ ἀπόδειξις» (I.17). Καθίσταται ἀντιληπτόν, ὅτι ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον διατυπώνει ὁ S. τὰς σκέψεις του, εἶναι παράδοξος καὶ ἀξιωματικός, διὸ καὶ εἶναι δύσκολον νὰ παρακολουθήσει τις τὸν φιλοσοφικὸν αὐτοῦ στοχασμόν. «Τοῦτο σημαίνει: Ἡ σκέψις τοῦ Spinoza εἶναι, ἐκδήλως, δογματικὴ»²⁹. Ὁ S. ἔχει βαθεῖαν αἴσθησιν τοῦ Θρησκευτικοῦ παραδόξου, ὅπως ὁ Νεοπλατωνικὸς καὶ ὁ Χριστιανὸς θεολόγος, διὸ καὶ δυσκόλως αἱ ιδέαι του ἐντάσσονται καὶ ὑπόκεινται εἰς τὰ κριτήρια τῆς «κοινῆς» Λογικῆς ἢ τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης. Ἡ στοχαστικὴ του μέθοδος εἶναι komplementär, ἐξαίρουσα καὶ συνάπτουσα τὰς ποικίλας ὄψεις τοῦ Πραγματικοῦ, προσθετικῶς: ὡς καὶ — καὶ — καί, ἀδιαφόρως, ἐὰν παρουσιάζονται αὐταὶ ὡς ἀντιφατικαὶ πρὸς ἀλλήλας, κατὰ τὰ κριτήρια τῆς, ἢ αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο, Ἀριστοτελικῆς λογικῆς. Χρῆσιν τῆς μεθόδου ταύτης ἔκαμεν ἢ Ἀρχαία Ἐκκλησία καὶ κάμνει ἢ Ὁρθόδοξος θεολογία εἰς τὸν γνήσιον θεολογικὸν τῆς λόγον, μὲ συνέπειαν νὰ φέροι εἰς φῶς ὅλα τὰ περιεχόμενα τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως, ἄνευ συμπίεσεως, καταπίεσεως ἢ καὶ ἀπορρίψεως ἐπὶ μέρους ὄψεων αὐτῶν. Ὁ Spinoza ὑπῆρξεν ἐν φωτεινὸν καὶ ἐλεύθερον πνεῦμα ἔτσι, ὥστε νὰ μὴ ἐξαρτᾷ τὸ βάθος τῶν στοχασμῶν του ἐκ τῶν κριτηρίων τῆς ἐπιστημονικῆς μικρονοίας.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἡμέτερον θέμα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Ὁρθόδοξον θεολογίαν, ἔχουν αἱ περὶ *Γνώσεως* καὶ *Ἠθικῆς* ἀπόψεις

29. W. Weischedel, μν. ἔργ., I, 183.

του Spinoza, εις τὰς ὁποίας καὶ ἀναφερόμεθα, ἐν ὀλίγοις. Τὸν S., ὅπως καὶ ὄλους τοὺς διανοουμένους τῶν Νέων χρόνων, ἀπασχολεῖ, ἰδιαίτερος, τὸ *γνωσιολογικὸν ἐρώτημα*, ἤτοι ὁ τρόπος ἢ ἡ μέθοδος προσηκούσης προσεγγίσεως τοῦ Πραγματικοῦ πρὸς ἀληθῆ κτήσιν γνώσεων. Ὁ S., ἀκολουθῶν τὴν μεγάλην Ἑλληνο-Χριστιανικὴν παράδοσιν, ὀρίζει τὸν Θεὸν ὡς τὴν Ἀλήθειαν: «Ὁ Θεὸς εἶναι, τόσον ὡς ὑπαρξίς, ὅσον καὶ ὡς οὐσία, αἰωνία Ἀλήθεια» (I.20), καί, συγχρόνως, εἶναι οὗτος «τὸ ὑψιστὸν Ἀγαθόν»³⁰. Συνεπῶς εἶναι αὐτονόητος ἡ πορεία, πρὸς τὴν ὁποίαν θὰ κινηθεῖ ὁ S., πρὸς ἀναζήτησιν τῆς Ἀληθείας καὶ πρὸς ἠθικὴν τελείωσιν, — εἶναι τὸ Πλατωνικόν: «Φυγὴ δὲ Ὁμοίωσις Θεῶν, κατὰ τὸ δυνατόν»³¹. Ἡ Γνωσιο- καὶ Ἠθικο-Λογία τοῦ S. ἔχουν θεο-κεντρικὸν χαρακτῆρα καί, ὡς ἐκ τούτου, ἀπέχουν τόσον ἐκ τοῦ Θεωρητικοῦ Rationalismus καὶ Αἰσθητικοῦ Empirismus, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ Νομικοῦ Ἠθικισμοῦ.

Καὶ πρῶτον περὶ τῆς *Γνωσιολογίας* τοῦ Spinoza: Ὁ S. διακρίνει τρία, σαφῶς διακεκριμένα, εἶδη γνώσεως: Τὸ *πρῶτον* εἶναι τὸ διὰ τῶν *Αἰσθήσεων* ἐκ τῆς ἐμπειρίας τῶν καθ' ἕκαστον ὄντων. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς Γνώσεως ὀδηγεῖ εἰς πλάνην, ἀφοῦ αἱ Αἰσθήσεις ἐξάπατούν, φθάνουσαι μέχρι τοῦ «φαινομένου» τῶν ὄντων καὶ οὐδεμίαν πρόσβασιν ἔχουν εἰς τὴν «οὐσίαν» αὐτῶν. «Ἡ ἐκ τῶν καθ' ἕκαστον ὄντων, διὰ τῶν Αἰσθήσεων, προσκτωμένη ὕλη παρίσταται εἰς τὸ Λογικὸν ἡμῶν πλημμελῶς, συγκεχυμένως καὶ ἀτάκτως», διὸ καὶ ὀνομάζει «τὴν ἐκ τῆς Ἐμπειρίας ταύτην γνῶσιν ὡς πεπλανημένην» (II.40), ἀπορρίπτων, οὕτω, τὸν ἀφελῆ Empirismus καὶ Sensualismus. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς Γνώσεως ἐντάσσει ὁ S. καὶ τὰς ἐκ τῆς *Ἀναμνήσεως* ἀνακινουμένας ἐντυπώσεις, αἵτινες προκύπτουν, ὅταν ἡ παρουσία ἐνὸς πράγματος, π.χ. τοῦ μήλου, ἐγείρει τὴν ἀνάμνησιν ἐνὸς ἄλλου, π.χ. τοῦ ἐξ αὐτοῦ δένδρου. Ἡ Μνήμη (memoria), διὰ τὸν S., «οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ διασύνδεσις ἰδεῶν Φυσικῶν ὄντων, ἐκτὸς τοῦ Ἀνθρωπίνου Σώματος κειμένων, ... εἰς τὸν ἀνθρώπινον Νοῦν, εἰς τὸν ὁποῖον, ὁμως, ἡ τάξις καὶ ἡ συνάφεια λαμβάνει χώραν δι' ἐπιδράσεων τοῦ Ἀνθρωπίνου Σώματος» (II.18). Ἐδῶ στρέφεται, προφανῶς, ὁ S. κατὰ τῆς Πλατωνικῆς περὶ ἐπιστήμης ὡς Ἀναμνήσεως ἰδέας, ὅπως ἀναδύεται αὕτη, ἰδιαίτερος, εἰς τὸν Μένωνα³². Τὸ πρῶτον τοῦτο εἶδος τῆς Γνώσεως ὀνομάζει ὁ S.: «*γνῶσιν πρώτου εἶδους, γνώμην (opinio), ἢ φαντασίαν*» (imaginatio II.40).

30. B. Spinoza, μν. ἔργ.: *Kurze Abhandlung...*, 49.

31. Πλάτωνος, *Θεαίτητος* 176b.

32. Πρβλ. Πλάτωνος, *Μένων* 81a ἐξ.

Τὸ δεύτερον εἶδος γνώσεως ὀνομάζει ὁ Spinoza «*Λογικὸν καὶ γνῶσιν δευτέρου εἴδους*» (II.40) καὶ ἐκφράζει, μᾶλλον, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ φιλοσοφικοῦ Rationalismus. Ἀφορμώμενος οὗτος ἐκ τῶν δικῶν του προϋποθέσεων: «Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ μόνη Αἰτία πάντων τῶν ὄντων: τόσον τῆς οὐσίας, ὅσον καὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν» (II.10), καὶ ὅτι: «ἡ σκεπτομένη (cogitans) οὐσία καὶ ἡ ἐκτεινομένη (extensa) οὐσία εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ οὐσία», καί, συνεπῶς: «ἡ τάξις καὶ ἡ συνάφεια τῆς ιδέας εἶναι ἡ αὐτή, οἷα ἡ τάξις καὶ ἡ συνάφεια τῶν ὄντων» (II.7), καὶ ἀκόμη ὅτι: «Περὶ παντὸς ὄντος ὑπάρχει, ἀναγκαίως, ἐν τῷ Θεῷ μία ιδέα, τῆς ὁποίας αἴτιος εἶναι ὁ Θεός» (II.13) καὶ ὅτι «τὸ Ἀνθρώπινον πνεῦμα εἶναι μέρος τοῦ ἀπειροῦ Νοῦ τοῦ Θεοῦ» (II.11), καταλήγει εἰς τὸ Λογικὸν ἀξίωμα, ὅτι ὁ Ἀνθρώπος δύναται νὰ γνωρίσει τὰ ἔξω ὄντα, ἄνευ τῶν ὄντων, ἥτοι οὐχὶ «προσδιοριζόμενος ἔξωθεν ἐν τῇ παρατηρήσει τούτου ἢ ἐκείνου, ὅπως τὰ ὄντα συναντοῦν αὐτὸν τυχαίως», τοῦθ' ὅπερ ἄγει εἰς μίαν «συγκεχυμένην γνῶσιν», ἀλλὰ στρεφόμενος πρὸς ἑαυτὸν, πρὸς τὰς ἐν τῷ Πνεύματι αὐτοῦ ιδέας τῶν ὄντων, ἥτοι «ἔσωθεν προσδιοριζόμενος, διὰ τῆς θεωρίας πλειόνων, συγχρόνως, ὄντων, καὶ κατανοῶν, οὕτω, συστοιχίας, διαφορὰς καὶ ἀντιθέσεις αὐτῶν» (II.29). Οὕτως ὁ S. ἀπομακρύνεται ἐκ τῆς θεωρίας περὶ γνώσεως ὡς ἀντιστοιχίας τῶν ιδεῶν πρὸς τὰ ὄντα αὐτῶν, στρεφόμενος πρὸς τὸ «ἔσωθεν» (intrinsecas), ὅπερ ἀποκλείει τὸ «ἔξωθεν, ἥτοι τὴν συμφωνίαν τῆς ιδέας πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς» (II. Def.), καὶ στρέφει τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς γνῶσιν τῆς «οὐσίας» τῶν ὄντων, ἥτις ἔχει τὴν αἰτίαν τῆς εἰς τὸν Θεόν. Ἐφ' ὅσον «αἱ ιδέαι τῶν ὄντων κείνται ἐν τῷ Θεῷ» (II.22), ἔπεται, ὅτι καὶ «ἡ γνῶσις αὐτῶν εἶναι ἐν τῷ Θεῷ» (II.25) καί, συνεπῶς, ἡ ὀρθὴ καὶ ἀντίστοιχος σκέψις (adaequata cognitio), ἥτοι ἡ κατὰ Λογικὴν διάταξιν καὶ διαδοχὴν ἀνασύνταξις ἐν τῷ Νῷ τῆς τάξεως καὶ τῶν συναφειῶν τῶν ιδεῶν τῶν ὄντων, ἄγει, ἀναγκαίως, εἰς γνῶσιν αὐτῶν τούτων τῶν ὄντων. Ὁ S. θεωρεῖ δηλ. τὰ ὄντα sub quadam aeternitatis specie (II.44) καὶ οὐχὶ εἰς τὴν μεμονωμένην καὶ τυχαίαν ὑπαρξιν καὶ παρουσίαν των. Παρὰ ταῦτα, τὸ εἶδος τοῦτο γνώσεως τῶν ὄντων εἶναι ἐπιδεκτικὸν πλάνης καί, ἄρα, σχετικόν, ἀφοῦ τὰ Ἄτομα, συνήθως, δὲν ἀκολουθοῦν τὴν θεο-κεντρικὴν, ἀρμόζουσαν (adaequata), ἀνα-σύνταξιν τῶν ιδεῶν τῶν ὄντων, ἀλλὰ σκέπτονται ἐγω-κεντρικῶς. «Ὅλαι αἱ ιδέαι εἶναι ἐν τῷ Θεῷ καὶ εἶναι ἀληθεῖς καὶ ἀντίστοιχοι, ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται αὐταὶ εἰς τὸν Θεόν. Τοῦναντίον δὲ εἶναι αὐταὶ ἀναντίστοιχοι (inadaequatae) καὶ συγκεχυμένοι (confusae), ὅταν συνάπτονται αὐταὶ μὲ τὸ Ἄτομικὸν πνεῦμα τοῦ κάθε Ἄτόμου» (II.36). Ἐδῶ ὁ S. στρέφεται κατὰ παντὸς Λογικοῦ Individualismus καὶ Subjektivismus.

Τὸ «*τρίτον*» εἶδος γνώσεως ὀνομάζει ὁ S. «*Ἐνόρασιν*» (*scientia intuitiva*) καὶ ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Ἐσχάτου, ἤτοι ἀπὸ Θεοῦ, διὰ τὸ κατὰ λήξει εἰς τὰ πρῶτα: εἰς τὸν κόσμον καὶ τὰ ὄντα αὐτοῦ, εἶναι δηλ. τοῦτο, ἀκραιφνῶς, θεο-κεντρικόν. «Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς γνώσεως προοδεύει ἐκ τῆς προσήκουσας ιδέας τῆς ὄντως οὐσίας Κατηγορημάτων τινῶν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν προσήκουσαν γνώσιν τῆς οὐσίας τῶν ὄντων» (II.40). Ἦτοι: «Ἡ γνώσις τῆς αἰωνίου καὶ ἀπείρου οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἣτις ἐμπερικλείει ἐν ἑαυτῇ πᾶσαν ιδέαν», ὅταν εἶναι «ἡ προσήκουσα γνώσις τῆς αἰωνίου καὶ ἀπείρου οὐσίας τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος», ἄγει εἰς προσήκουσαν (*adaequata*) γνώσιν τοῦ κόσμου: «τόσον ὡς ἐπὶ μέρους ὅσον καὶ ὡς ὅλον», — αὕτη δὲ εἶναι «τὸ τρίτον εἶδος τῆς γνώσεως» (II.46· 47). Ἦ ἄλλως πως: «Ἀληθῆς ἐν ἡμῖν ιδέα εἶναι ἐκεῖνη, ἣτις, οὕσα ἐν τῷ Θεῷ προσήκουσα, ἐκφράζεται διὰ τοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος» (II.43). Καὶ ἀντιστρόφως: «Τὸ Πνεῦμα ἡμῶν, ἐφ' ὅσον συλλαμβάνει, ἀληθῶς, ἐν ὄν, εἶναι μέρος τοῦ ἀπείρου Πνεύματος τοῦ Θεοῦ» (II.43).

Εἰς τὸ «*τρίτον*» τοῦτο εἶδος γνώσεως ὁ Spinoza ἐγκαταλείπει τὴν Δυτικὴν — Ἀτομιστικὴν καὶ Λογιστικὴν — παράδοσιν, ἣτις διχάζει τὸ Πραγματικὸν εἰς Ὑποκειμένον καὶ Ἀντικειμενικὸν καὶ διαλύει τὸ τελευταῖον εἰς ἀπείρους κατατμήσεις, καὶ ἐναρμονίζει τὸν στοχασμὸν τοῦ πρὸς τὴν μεγάλην παράδοσιν τῆς Ἀνατολικῆς διανοήσεως, ἣτις θεωρεῖ τὸ Σύμπαν ὡς ζῶσαν καὶ ὀργανικὴν ἐνότητα καὶ κατανοεῖ τὸ ἐπὶ μέρους ἐκ τοῦ Ὁλοῦ, δὲν παραμένει δὲ εἰς τὸ ἐπὶ μέρους, ἀπομονώουσα αὐτό, ἀλλὰ κατατείνει, δι' αὐτοῦ, ἀδιαλείπτως πρὸς τὴν «πηγὴν» καὶ τὴν «ρίζαν» αὐτοῦ: πρὸς τὸ Ὁλον. Θέσεις του: «Πᾶσα ιδέα Σώματος ἢ καθ' ἕκαστον ὄντος, ὄντως ὑπάρχοντος, ἐμπεριέχει, ἀναγκαίως, τὴν αἰωνίαν καὶ ἄπειρον οὐσίαν τοῦ Θεοῦ», καί: «Τὰ καθ' ἕκαστον ὄντα εἶναι ἀδύνατον νὰ γνωσθοῦν ἄνευ τοῦ Θεοῦ» (II.45).

Ἡ Ἐνορατικὴ γνώσις τοῦ S. δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν Κατακτητικὴν γνώσιν τοῦ Δυτικοῦ Ὑποκειμενισμοῦ, ὅστις θεωρεῖ τὸ ὑποκείμενον ὡς τὸ ἐνεργοῦν, τὸ δυνάμενον διὰ τῆς Λογικῆς του νὰ γνωρίσει, τὸ δὲ Ἀντικείμενον ὡς τὸ παθητικὸν καὶ δυνάμενον νὰ γνωσθῆι. Εἰς τὸν S. ὁ Ἀνθρώπος δὲν δύναται νὰ ἀνεύρει μόνος καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν Ἀλήθειαν, — ὅπως ἐπιστεύθη κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους —, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ὑπο-κύψει: νὰ συντρίψει τὸ Ἐγὼ καὶ τὸν Ἐγωϊσμόν του καὶ νὰ γίνῃ «ἠλιοειδής», ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Πλωτῖνος, δι' ἀντιστοιχίας τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκέψεώς του πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τὸ νὰ δυνηθῆι νὰ «ἴδει» τὸ φῶς τῆς Ἀληθείας, ἀφοῦ ἡ Ἀλήθεια δὲν ἀνευρίσκεται ὑπὸ τῶν Ἀνθρώπων, ἀλλὰ «ἀποκαλύπτεται» ἀφ' ἑαυτῆς διὰ τῶν Ἀνθρώπων καὶ τοῦ πνεύματος αὐτῶν, ὡς δι' ὀργάνων τῆς. «Ἀληθῶς, ὅπως

ἀποκαλύπτεται τὸ Φῶς καὶ τὸ Σκότος ἀφ' ἑαυτῶν, ἔτσι εἶναι καὶ ἡ Ἄληθεια τὸ κριτήριον ἑαυτῆς καὶ τῆς πλάνης». «Ἡ Ἄληθεια εἶναι ὁ ἑαυτῆς κανὼν» (II.43). Ἐν μέσῳ τῆς ἐπικρατοῦσης πεποιθήσεως, ὅτι ἡ Λογικὴ δύναται νὰ γνωρίσει τὴν Ἄληθειαν, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τοῦ θριάμβου τοῦ Rationalismus, ἀντιτείνει ὁ S.: «Ἀποδεικνύεται, ὅτι εἰς τὸ (Ἀνθρώπινον) πνεῦμα δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτος ἰκανότης νὰ γνωρίζει, νὰ ἐπιθυμῇ, νὰ ἀγαπᾷ κλπ., καὶ ὅτι τοιαῦτα καὶ παρόμοια ἰκανότητες εἶναι ἢ καθαρὰ φαντασία ἢ μεταφυσικαὶ καὶ γενικαὶ ἔννοιαι, τὰς ὁποίας σχηματίζομεν ἐκ τῶν καθ' ἕκαστον» (II.48). Διὰ τῶν θέσεών του τούτων κάμνει ὁ S. ὑπέρβασιν παντὸς Rationalismus, Pietismus καὶ Scientismus τόσον εἰς τὴν Θρησκείαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπομένη σκέψις τοῦ S. ἐναρμονίζεται πρὸς τὰ βάθη τῆς Ἀνατολικῆς διανοήσεως, — ἀλλὰ καὶ τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας —, ὅταν ἀρνεῖται οὗτος νὰ ἀποδώσει εἰς τὴν γνῶσιν, ἀπλῶς, καταφατικὸν χαρακτήρα, ὀρίζων τὸν Θεὸν ἀποφατικῶς: «Τὸ ὅτι οἱ Ἄνθρωποι δὲν ἔχουν καθαρὰν γνῶσιν περὶ τοῦ Θεοῦ,... προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι... συνάπτουν τὸ ὄνομα Ἐθεὸς με παραστάσεις πραγμάτων, πού συνήθως βλέπουν» (II.47).

Σπουδαῖον καὶ ἀντίστοιχον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ *Ἠθικο-Λογία* τοῦ Spinoza, τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσει, κυρίως, εἰς τὰ 3-5 Βιβλία τοῦ *Ethica* του, καὶ ἐκ τῆς ὁποίας ὑπογραμμίζομεν τὰ ἀκόλουθα, ὅλως, ἐνδιαφέροντα καὶ διὰ τὴν Ὁρθόδοξον περὶ Ἠθικῆς ἔννοιαν. Εἰς τὸν περὶ Ἠθικῆς λόγον του ἀκολουθεῖ ὁ S., κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, τὰς ἀρχὰς τῆς μεγάλης Ἑλληνο-Χριστιανικῆς παραδόσεως, ἥτις στρέφεται πρὸς τὴν *παιδείαν*, πρωτίστως, τοῦ Ἀτόμου, ἐπὶ σκοπῶ τὴν διαμόρφωσιν συνειδητοῦ καὶ ὀρθοῦ τρόπου ζωῆς, καὶ *ἐκεῖθεν* προσδοκᾷ εὐνυτέραν βελτίωσιν τῶν πολιτικο-κοινωνικῶν πραγμάτων. Ἡ Ἠθικὴ δηλ. αὕτη εἶναι Ἀτομικὴ, προσεγγίζει δὲ τὴν ἀντίστοιχον τῆς θείας ἐν Χριστῷ Ἀποκαλύψεως καί, ἀκολούθως, τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἥτις ἀποσκοπεῖ οὐχί, ἀπλῶς, εἰς τὴν ἠθικοποίησιν, ἀλλ' εἰς τὴν κατὰ Χριστὸν *ἀναγέννησιν* τοῦ Ἀτόμου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τῶν Μυστηρίων.

Τὸ κέντρον βάρους τῶν Ἠθικῶν του στοχασμῶν ρίπτει ὁ S. ἐπὶ τῶν Ὁρμῶν (affectus), τὰς ὁποίας ὀρίζει ὡς «παρορμήσεις τοῦ Σώματος,... καί, συγχρόνως, ὡς τὰς ἰδέας τῶν παρορμήσεων τούτων» (III, Def.). Αἱ Ὁρμαὶ εἶναι ἐκείναι, αἵτινες ὠθοῦν τὸ Ἄτομον πρὸς δράσιν ἢ ἀναστολήν, ὀρθὸν ἢ διεστραμμένον τρόπον ζωῆς, καὶ γίνονται πηγὴ τελειώσεως καὶ εὐδαιμονίας ἢ διαστροφῆς καὶ δυστυχίας τῶν Ἀτόμων. Αἱ Ὁρμαὶ δὲν εἶναι καθ' αὐτὸ ἀγαθὸν ἢ κακόν, ἀλλὰ γίνονται, στρέφουσαι τὸ Ἄτομον πρὸς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν κατεύθυνσιν,

—καίτοι ὁ S. θεωρεῖ μᾶλλον ἀρνητικῶς τὸν «φυσικὸν» ἄνθρωπον, συντασσόμενος πρὸς τὸ περὶ διαφθορᾶς τῆς Ἀνθρωπίνης φύσεως Χριστιανικὸν δόγμα. Λέγει: «Ἡ Ἀνθρώπινη φύσις εἶναι φτιαγμένη ἔτσι, ὥστε νὰ ἀπαιτεῖ κάθε ἄνθρωπος νὰ ζοῦν οἱ ἄλλοι σύμφωνα μὲ τὸ δικό του γοῦστο» (V.4). Ἦτοι: Ὁ «κατὰ φύσιν» ζῶν κάμνει κακὴν χρῆσιν τῶν Ὁρμῶν του, ἔχουσιν ὡς ἀκολουθίαν τὴν διαστροφὴν τοῦ Ἀνθρωπίνου του, καὶ ἐδῶ δηλ. «ἀμαρτία» εἶναι ὁ ἐγωϊσμός. Πρὸς ἀποφυγὴν δὲ τοῦ κινδύνου τούτου θὰ πρέπει νὰ ἔλθει τὸ Ἄτομον εἰς «διά-λογον» πρὸς ἑαυτὸ καὶ τὰς Ὁρμᾶς του, αἵτινες συνιστοῦν τὴν κινήτηριον δύναμιν τῶν Λογισμῶν καὶ τῆς δράσεώς του, νὰ διαγνώσει τὴν «οὐσίαν», τὰ κίνητρα καὶ τὰς τάσεις αὐτῶν, διὰ νὰ δυνηθεῖ νὰ θέσει ταύτας ὑπὸ ἔλεγχον καὶ τάξιν ἔτσι, ὥστε νὰ κατατείνουν πρὸς τὸ ὀρθὸν καὶ τὸ προσήκον. Ὅπως εἰς τὰ περὶ Γνωσιο-Λογίας ἐλέχθη, ὅτι ὑπάρχουν πλείονα εἶδη Γνώσεως, ἀλλ' εἰς τὴν ὄντως Ἀλήθειαν ἄγει ἓν καὶ μόνον: «τὸ τρίτον εἶδος γνώσεως» (V.25·26), οὕτω καὶ εἰς τὰ περὶ Ἠθικο-Λογίας: Αἱ ἐκ τῶν Ὁρμῶν παρορμησεῖς ὡθοῦν πρὸς ποικίλας κατευθύνσεις, θεμιταί, ὅμως, καὶ ὀρθαί εἶναι ἐκεῖναι μόνον, αἵτινες ὀδηγοῦν εἰς τὴν Ἠθικὴν τελείωσιν τῶν Ἀτόμων. «Κατὰ τῶν Ὁρμῶν οὐδὲν ἀποτελεσματικώτερον θεραπευτικὸν μέσον, εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν, δύναται νὰ νοηθεῖ ἢ ἐκεῖνο, ὅπερ συντελεῖ εἰς τὴν ἀληθινήν γνῶσιν τῶν Ὁρμῶν τούτων» (V.4).

Αἱ Ὁρμαὶ ὑπόκεινται, κατὰ τὰς ἐξ-ορμησεῖς των, εἰς ποικίλους ἐρεθισμοὺς καὶ ἐπιδράσεις, προερχομένας ἐκ ποικίλων αἰτιῶν, ἐξελίσσονται δὲ αὐταί, κατὰ τὴν περαιτέρω διαδρομὴν των, εἰς «Πάθη» (passio), ἧτοι διαστρέφονται, ὅταν ἐκδηλοῦνται ἀ-λόγως, εἰς «Ἀρετὰς» δέ, ὅταν ἐνεργοῦνται εὐ-λόγως καὶ εὐ-τάκτως. «Ὅλαι αἱ Ὁρμαὶ ἢ Ἐπιθυμίαι γίνονται Πάθος (passio), ὅταν πηγάζουν ἐξ ἀπρεπῶν (inadaequatis) ἰδεῶν, ἐνῶ αἱ ἐκ πρεπουσῶν (adaequatis) ἰδεῶν προκύπτουσαι ἢ γεννώμεναι λογιζονται ὡς Ἀρεταί» (virtus, V.4). Τὰ ἐκ τῶν Ὁρμῶν προκύπτοντα Πάθη ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐπίδρασιν «ἐξωτερικῶν αἰτιῶν» (causae externae), ἐνῶ αἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτουσαι Ἀρεταὶ ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς Λογικῆς. «Οὕτω γίνεται ἡ Ὁρμὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον, ὅστις δὲν ζεῖ συμφῶνως πρὸς τὴν Λογικὴν, ἐν Πάθος,... εἰς ἐκεῖνον δέ, ὅστις ζεῖ συμφῶνως πρὸς τὴν Λογικὴν, Δράσις ἢ Ἀρετὴ ἢ, ἄλλως καλουμένη, Εὐσέβεια» (pietas, V.4). Τὸ πάθος ὑπερνικᾶται τότε καὶ μόνον, ὅταν ἔχομεν σαφῆ καὶ ἀληθῆ περὶ αὐτοῦ ἔννοιαν: «Μία Ὁρμὴ, οὔσα Πάθος, παύει νὰ εἶναι Πάθος, εὐθύς ὡς δυνηθῶμεν νὰ ἔχομεν καθαρὰν καὶ σαφῆ περὶ αὐτῆς ἰδέαν» (V.3). Διὰ τῆς «καθαρᾶς καὶ εὐκρινοῦς γνώσεως», «ἡ Ὁρμὴ ἀποχωρίζεται ἐκ τῶν ἐπιδράσεων τῆς ἐξωτερικῆς

αἰτίας (causae externae) καὶ συνάπτεται μὲ ἀληθινούς Λογισμούς» (V.4), ἔτσι δὲ τὸ Πνεῦμα ἔρχεται εἰς ἑαυτὸ καὶ ἀπελευθεροῦται.

Ὁ S. θεωρεῖ, ἀκολουθῶν ἐδῶ τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅτι ὁ Ἄνθρωπος *μπορεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ* οὐχὶ μόνον νὰ γνωρίσει, ἀλλὰ καὶ νὰ τιθασεύσει τὰς Ὁρμὰς καὶ τὰς παρ-ορμήσεις αὐτῶν: «Δὲν ὑπάρχει Παρόρμησις (affectio) τοῦ Σώματος, τῆς ὁποίας δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχομεν σαφῆ καὶ εὐκρινῆ εἰκόνα». Ἡ «καθαρὰ καὶ εὐδιάκριτος» γνῶσις τῶν Ὁρμῶν συνεπάγεται καὶ τὴν δύναμιν ἐλέγχου αὐτῶν: «Ὁ καθεὶς ἔχει τὴν δύναμιν (potestas) νὰ γνωρίσει καθαρῶς καὶ εὐκρινῶς τὰς Ὁρμὰς του καί, ἀκολουθῶς, νὰ ἐνεργεῖ ἔτσι, ὥστε νὰ πάσχει ὀλιγώτερόν πως» (V.4). Π.χ. «ἡ Λύπη (tristitia), διὰ τὴν ἀπώλειαν ἐνὸς Ἀγαθοῦ, μετριάζεται, ὅταν ὁ παθὼν ἀντιληφθεῖ, ὅτι κατ' οὐδένα τρόπον θὰ ἠδύνατο νὰ συγκρατήσῃ τοῦτο» (V.6). Εἰς τὸ Ἄτομον ἔγκειται ὁ προσδιορισμὸς τῶν Ὁρμῶν του: «ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ διατάσσομεν καὶ νὰ συνάπτομεν ὀρθῶς τὰς Ὁρμὰς τοῦ Σώματος,... συμφώνως πρὸς τὴν ἀντιστοιχοῦσαν εἰς τὸ Λογικὸν τάξιν» (V.10). Ἡ δύναμις αὕτη ἐλέγχου τῶν ἐκ τῶν Ὁρμῶν παρορμήσεων οὐδόλως ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν καταπίεσιν καὶ ἀπάθησιν αὐτῶν, ἀλλὰ, πολλῶ μᾶλλον, εἰς τὴν διοχέτευσιν τῆς δυνάμεως αὐτῶν πρὸς τὸ Ὄρθον καὶ τὸ Λογικὸν ἔτσι, ὥστε ἡ συμβολὴ των εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Ἀνθρωπίνης προσωπικότητος νὰ εἶναι θετικὴ καὶ δημιουργικῆ.

Ὁ S. δὲν παραμένει, ὅμως, εἰς τὴν Αὐτονομικὴν ταύτην Ἠθικὴν, ἀλλὰ, συνεπῆς πρὸς τὰς ἀρχάς του, συνάπτει ταύτην πρὸς τὴν Θεο-Νομίαν. Τὴν Ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν ὀρίζει οὕτως κατὰ τὸ πνεῦμα, περίπου, τῆς Καινῆς Διαθήκης: «Οὗ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ Ἐλευθερία» (Β' Κορ. 3,17), ἢ: «Γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς» (Ἰω. 8,32), ἢ δὲ ἀλήθεια εἶναι ὁ Θεός. «Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερίαν» εἶναι, συγχρόνως, πορεία ἢ μᾶλλον «ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν» (V.10' 20). «Ἡ Γνώσις γεννᾷ τὴν Ἀγάπην πρὸς τὸ Ἀναλλοίωτον καὶ Αἰώνιον» (V.20). Αἱ θέσεις τῆς Γνωσιο- καὶ Ἠθικο-Λογίας εἰς τὸν S. εἶναι παρᾶλληλοι καὶ ἀντίστοιχοι: «Ὅλαι αἱ ιδέαι, ποὺ ἔχουν εἰς τὸν Θεὸν τὴν ἀναφοράν, εἶναι ἀληθεῖς, τ.ἔ. ἀντίστοιχοι» (V.17). Καὶ εἰς τὸν χώρον τῆς Ἠθικῆς: «Τὸ Πνεῦμα μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ ἔτσι, ὥστε ὅλαι αἱ παρορμήσεις τοῦ σώματος ἢ αἱ εἰκόνες τῶν ὄντων νὰ ἐπαναφέρονται εἰς τὴν ιδέαν τοῦ Θεοῦ» (V.14). Ἡ Αὐτο-γνωσία ἄγει εἰς Θεο-γνωσίαν ἢ καὶ ἀντιστρόφως: «Ὅστις γνωρίζει ἑαυτὸν καὶ τὰς Ὁρμὰς του, καθαρῶς καὶ εὐκρινῶς, ἀγαπᾷ τὸν Θεόν, καὶ δὴ τόσον περισσότερον, ὅσον περισσότερον γνωρίζει ἑαυτὸν καὶ τὰς Ὁρμὰς του» (V.15). Ἐδῶ ἀπουσιάζει ἡ ἄθεος καὶ αὐτόνομος, ἐκτρωματικῆ, Ἠθικὴ τοῦ Δυτικοῦ Pietismus. Ἡ Ἠθικὴ εἶναι

Θεο-κεντρική: «Ἡ Ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι τὸ ὑψιστον ἀγαθὸν (summmum bonum), πρὸς τὸ ὁποῖον μποροῦμε νὰ κατατείνουμε μὲ γνώμονα τὴν Λογικὴν» (V.20). Ἡ θεοὺς αὕτη ἐνθυμίζει ἀντίστοιχον, «ὑπαρξιακὸν» ὄρισμὸν τῆς Γραφῆς περὶ τῆς σχέσεως ἡμῶν πρὸς τὸν Θεόν: «παραστήσαι τὰ Σώματα ἡμῶν θυσίαν ζώσαν, ἀγίαν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ, τὴν Λογικὴν Λατρείαν ἡμῶν» (Ρωμ. 12,1). Ἡ Ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν κινεῖ εἰς Ἐλευθερίαν ἔναντι πάσης «ἐξωτερικῆς αἰτίας», δηλ. ἔναντι τοῦ Κόσμου, ἡ δὲ ἐλευθερία πρὸς Ἀρετὴν, ἥτις δὲν εἶναι, βεβαίως, Ἡθικισμὸς, ἡ δὲ ἀρετὴ εἰς τὴν τελείωσιν τοῦ Προσώπου, ἡ δὲ τελείωσις εἰς τὴν Εὐδαιμονίαν. «Ἐκεῖνος, ὅστις τιθασεύει τὰς Ὁρμὰς καὶ Ἐπιθυμίας του ἐκ μόνης τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν Ἐλευθερίαν, ἔρχεται εἰς ἐπίγνωσιν τῶν Ἀρετῶν καὶ τῶν αἰτίων αὐτῶν, καὶ πληροῦνται Εὐδαιμονίας, ἥτις πηγάζει ἐκ τῆς ἀληθοῦς Γνώσεως» (V.10).

Ἡ Ἡθικὴ τοῦ S. ἀπέχει πολὺ ἐκ τῆς Ἡθικῆς τοῦ Δυτικοῦ Ὀφελιμοῦ ἢ Utilitarismus καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν «ἠθικὴν» τοῦ Συμ-Φέροντος. Τὸ τέλος τῆς Ἡθικῆς τοῦ S. εἶναι ἡ «εὐδαιμονία», οὐχί, ὅμως, ὡς αὐτοσκοπός, ἀλλ' ὡς ἀπόρροια τῶν προ-ὑποθέσεων, ποὺ ἀνεφέρθησαν ἤδη, καὶ δῆ: τῆς ὀρθῆς γνώσεως τοῦ μέρους ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸ Ὄλον τῆς ἀναγωγῆς παντὸς Ἀνθρωπίνου προσόντος: Λογικῆς, Ὁρμῶν κλπ., καὶ παντὸς προϊόντος ἐξ αὐτῶν: γνώσεως, ἐπιστήμης, παρορμήσεως κλπ., ἐπὶ τὸν Θεόν, τὸ μέτρον πάσης γνώσεως, ἀληθείας καὶ ἠθικῆς, Ὅστις «κανονίζει» καὶ κατευθύνει τὸ Ἄτομον πρὸς ὀρθὸν τρόπον ζωῆς: τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν τελείωσιν, μὲ ἀκολουθίαν: τὴν εὐδαιμονίαν. Ἡ πορεία ζωῆς δὲ αὕτη ἐκβάλλει εἰς τὴν Αἰώνιον ζωὴν: Ὑπάρχει Αἰώνιος ζωὴ, τὸ δὲ Πνεῦμα εἶναι Ἀθάνατον. Τὸ λάθος, ποὺ συνήθως κάμνομεν, ἀπορρίπτοντες τὴν Ἀθανασίαν τοῦ Πνεύματος, προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι κρίνομεν τὸ Πνεῦμα κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ Σῶμα, «προσάπτοντες εἰς τὸ Ἀνθρώπινον Πνεῦμα τὴν διάρκειαν, ἥτις ὀρίζεται ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Σώματος», καὶ μετροῦντες τὴν ζωὴν αὐτοῦ «ἐν ὄσῳ χρόνῳ διαρκεῖ καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Σώματος». «Τὸ Ἀνθρώπινον Πνεῦμα δὲν καταστρέφεται, μαζὶ μὲ τὸ Σῶμα,... τὸ Πνεῦμα ἡμῶν εἶναι αἰώνιον, ἡ δὲ ὑπαρξίς του δὲν ὀρίζεται διὰ τοῦ χρόνου καὶ δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὴν διάρκειαν» (V.23). «Τὸ κάλλιστον, λοιπόν, τὸ ὁποῖον ἔχομεν νὰ πράξομεν, εἶναι νὰ ἐπιλέξομεν τὸν ὀρθὸν τρόπον ζωῆς,... συμφώνως πρὸς τὸ ἀξίωμα ζωῆς, τὸ ὁποῖον, μεταξὺ ἄλλων, ἔθηκα: Νὰ νικᾷς τὸ Μῖσος μὲ τὴν Ἀγάπην καὶ τὴν Εὐγένειαν, καὶ οὐδέποτε μὲ τὸ Μῖσος» (V.10). «Οὕτως ἐτελείωσα ὁ,τιδήποτε ἀφορᾷ εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν» (V.20).

Αἱ ἐλάχιστοι, ἀνωτέρω, ἀναφοραὶ εἰς τὴν Ἡθικο-Λογίαν τοῦ Spinoza προσφέρουν, ἀσφαλῶς, μίαν ἐλλιπῆ καί, ἐν πολλοῖς, μονομερῆ

εἰκόνα ἐκ τῶν Θεο-λογικῶν στοχασμῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ καί, συγχρόνως, βαθυστοχάστους πτυχὰς αὐτῆς, προσεγγίζουν δὲ πλείστας ὄσας ὄψεις τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἠθικο-Λογίας. Ἡ προσέγγις αὕτη ἐκφαίνεται εἰς τὸν *θεο-κεντρικὸν* χαρακτήρα τῆς Ἠθικῆς τοῦ S., διὰ τοῦ ὁποίου ἀπορρίπτεται ἡ Αὐτόνομος Ἠθικὴ τοῦ Δυτικοῦ — φιλοσοφικοῦ καὶ θεολογικοῦ — Humanismus, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συγκέντρωσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος εἰς τὸ Ἄτομον, εἰς τὴν τελείωσιν καὶ εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ὁποίου, πρωτίστως, ἀποσκοπεῖ. Ἡ «ἀλλαγὴ» συμβαίνει ἐκ τῶν «ἔσω» πρὸς τὰ ἔξω, καὶ οὐχὶ ἀντιστρόφως. Ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐκ τοῦ κόσμου τὸ Ἄτομον δὲν ἔχει ἐλπίδα «σωτηρίας», ἀφοῦ «τὰ ἔξωθεν αἴτια» ἐπιδρῶν ἀρνητικῶς ἐπὶ τῆς πορείας τοῦ πρὸς τελείωσιν, διαστρέφοντα τὰς Ὁρμὰς εἰς Πάθη. Μόνον δέ, ὅταν καταστῆ ὁ Ἄνθρωπος Λογικός, ἦτοι ὅταν ἐναρμονίζῃ τὰς Ὁρμὰς πρὸς τοὺς Λογισμοὺς τοῦ καὶ ἐκείνους πρὸς τοὺς Λογισμοὺς τοῦ Θεοῦ, γίνεται «ἠθικός» καὶ ὁδεύει πρὸς τὴν τελείωσιν. Παρόμοιαι δὲ σκέψεις ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν παράδοσιν, π.χ. εἰς τὸν μέγαν Ἀντώνιον: «Ὁ τῆ ἀληθείᾳ Λογικὸς ἄνθρωπος μίαν ἔχει σπουδὴν: τὸ πείθεσθαι καὶ ἀρέσκειν τῷ Θεῷ τῶν ὄλων, ... ἡ γὰρ γνῶσις καὶ ἡ πίστις, ἡ πρὸς Θεόν, σωτηρία καὶ τελειότης ἐστὶ τῆς Ψυχῆς. Τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὴν ἀνεξικακίαν καὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν καρτερίαν καὶ τὴν ὑπομονὴν καὶ τὰ ὅμοια τούτοις, μεγίστας καὶ ἐναρέτους δυνάμεις, εἰλήφραμεν παρὰ τοῦ Θεοῦ, ἀντιτεταγμένας καὶ ἀνθισταμένας καὶ βοηθούσας πρὸς τὰ ἐκεῖθεν δυσχερῆ. Ἄστινας δυνάμεις, ἐὰν γυμνάζωμεν καὶ πρὸς χεῖρας ἔχωμεν, οὐδὲν ἔτι χαλεπὸν ἢ ὀδυνηρὸν ἢ ἀφόρητον ὑπολαμβάνομεν ἡμῖν γίνεσθαι, λογιζόμενοι, ὅτι πάντα ἀνθρώπινά ἐστι καὶ νικῶνται ὑπὸ τῶν ἐν ἡμῖν ἀρετῶν. Τοῦτο οὐκ ἐνθυμοῦνται οἱ Ἀνόητοι τὴν Ψυχὴν... Ὁ Λογικὸς ἀνὴρ, αὐτὸς ἑαυτὸν θεωρῶν, δοκιμάζει τὰ πρέποντα καὶ τὰ συμφέροντα αὐτῷ»³³. Ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ Ὁρμῶν καὶ Παθῶν διδασκαλία τοῦ S. εὐρίσκει ἀντιστοιχίας εἰς τὴν Ὁρθόδοξον, καθὼς καὶ πλῆθος ἄλλων, ὅπως αἱ περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ Ἀγαθοῦ, περὶ Ἀρετῆς, Ἀθανασίας, Εὐδαιμονίας κλπ. Διὰ δὲ τὰς Ὁρμὰς δὲν ἰσχύει ἡ ἀπώθησις καὶ καταπίεσις ἢ ἡ «ἀποτομία πρὸς σκληραγωγίαν τοῦ Σώματος», ἀλλ' ἡ ἀποτροπὴ αὐτῶν ἀπὸ τοῦ νὰ γίνουσι Πάθη, ἦτοι ἀρνητικαὶ δυνάμεις, εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Ἀτόμου. «Ἡμεῖς οὐκ ἐδιδάχθημεν Σωματο-κτόνοι, ἀλλὰ Παθο-κτόνοι»³⁴. Ὁ S. θεωρεῖ σύνολον

33. Μεγάλου Ἀντωνίου, *Παραινέσεις περὶ ἧθους ἀνθρώπων καὶ χρηστῆς πολιτείας*, κεφ. β', γ', ε'. Πρβλ. καί: α', γ', κ', κβ', κε', κστ', κ.ά., ἐν: Φιλοκαλία Α' (1957), σ. 4 ἔξ.

34. Ρῆσις Ἀββᾶ Ποιμένος, ἐν: *Γεροντικὸν* (1981³), 101.

τὴν Πραγματικότητα καὶ τὰς ὄψεις αὐτῆς «ὑπὸ τὸ πρῶσμα τῆς Αἰωνιότητος» (sub aeternitatis specie), —μία θεώρησις, ἐνθυμίζουσα ἀναλόγους θέσεις τοῦ Πλάτωνος, ὅπως: «Ὁ Θεὸς πάντων χρημάτων μέτρον», καί: «Ὁ Ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ συγγένειαν»³⁵.

Ὁ Spinoza ἐνεπνεύσθη ἐν ὠλοκληρωμένον Θεο-Κοσμο-Γονικὸν θρησκευτικο-φιλοσοφικὸν σύστημα μοναδικῆς συλλήψεως, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς φῶς «πρεπόντως» (adaequat) σπουδαῖα φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα, ὅπως θεοκεντρισμὸν, ὑπέρβασιν τῆς διχοτομήσεως πνεύματος καὶ ὕλης, παρουσίαν τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ «βάθος» τοῦ κόσμου, ἔξαρσιν στοιχείων τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Θεοῦ, διάκρισιν θείας οὐσίας ἐκ τῶν προσόντων αὐτῆς, θεώρησιν τοῦ κόσμου sub aeternitatis specie, προτεραιότητα τοῦ πνευματικοῦ ἄνευ ὑποτιμήσεως τοῦ ὕλικου κλπ. Κατάφασις τῶν «οὐσιωδῶν» ὄψεων τῆς Πραγματικότητος, εἰς μίαν ἁρμονικὴν συνάφειαν, καί, συγχρόνως, ἀποφυγὴ μονομερειῶν καὶ ἀπολυτοποιήσεων δεσπάζουν εἰς τὸν στοχασμὸν τοῦ S. «Ὁ Spinoza οὔτε ὑπὸ τὸν Materialismus οὔτε καὶ ὑπὸ τὸν Idealismus ἐντάσσεται»³⁶. Ὁ Spinoza ὑπῆρξεν Ἰουδαῖος, ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν, ἐκ Πορτογαλικῆς-Ἰουδαϊκῆς οἰκογενείας, διωχθείσης ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν καὶ καταφυγούσης εἰς Amsterdam Ὁλλανδίας, ἐνθα καὶ διήλθε τὰ ἔτη τῆς Νεανικῆς του ἡλικίας. Ἐνεκα τῶν φιλελευθέρων καὶ τολμηρῶν ιδεῶν του, κατεδιώχθη οὔτος ὑπὸ πάντων: Ὑπὸ τῆς Ἰουδαϊκῆς κοινότητος, ἣτις ἀφώρισε (1656) καὶ ἀπέκοψεν αὐτὸν ἐκ τῆς κοινωνίας της καί, ἐν συνεχείᾳ, ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως τοῦ Καθολικισμοῦ, ἐνῶ ὀλίγον μετὰ τὸν Ἀφορισμὸν του προσεβλήθη οὔτος ὑπὸ φυματώσεως. Ἀργότερον μετέβη οὔτος εἰς Rijnsburg καὶ Den Haag, ἐνθα καὶ ἀπέθανεν (1677) ἐν μέσῳ στερήσεων καὶ δεινῶν, μετὰ βαρεῖαν ἀσθένειαν. Μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ βίου του ἡ ἀγωνία του ἐστρέφετο πρὸς διάσωσιν τῶν χειρογράφων τῆς «Ἠθικῆς» του, ἡ ὁποία τὸν κατέστησεν ἀθάνατον. Ὁ Baruch Spinoza ὑπῆρξεν εἰς μάρτυς τῶν ιδεῶν του.

Ὁ F. D. Schleiermacher (1768-1834) ὑπῆρξε Προτεστάντης θεολόγος, διδάξας Συστηματικὴν θεολογίαν διὰ τὰς περὶ Θρησκείας ἀπόψεις του, ὅμως, ἀνῆκει οὔτος εἰς τὸν χῶρον τῆς Φιλοσοφικῆς θεολογίας, καὶ δὴ ἐκείνης τοῦ Θρησκευτικοῦ πανθεισμοῦ. Ἴδιον καὶ ὠλοκληρωμένον θρησκευτικο-φιλοσοφικὸν σύστημα δὲν παρήγαγεν οὔτος,

35. Πλάτωνος, *Νόμοι* 716c *Πρωταγόρας* 322a.

36. H. G. Hubbeling, μν. ἐργ.: *Spinoza*, 74.

ἀλλ' ἐθεώρησε τὴν Θρησκείαν παρηλλαγμένως πως ἔναντι τῶν προηγθέντων, ἤτοι ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ Ρομαντισμοῦ, διὸ καὶ ἀξιῖζει ἢ ἑξαρσις ὠρισμένων ιδεῶν αὐτοῦ. Ὁ Κ. Barth ἐπετέθη διὰ τὰς περὶ Θρησκείας ἀπόψεις του, μὲ δριμύτητα, κατ' αὐτοῦ, κατηγορήσας αὐτόν, ὅτι ἐγκατέλειψε καὶ ἐπρόδωσε τὸν Χριστιανισμόν χάριν μιᾶς ἀσαφοῦς καὶ ἀορίστου Θρησκευτικότητος, καὶ ὅτι, ὑποταγείς εἰς τὸ «Kommando τοῦ Κοπερνικείου Κοσμοειδώλου», ἐθεολόγησεν «ἀνθρωποκεντρικῶς», θέσας εἰς τὴν θέσιν τοῦ Θεοῦ τὸν Ἄνθρωπον: οὐχὶ ὁ Θεός, ἀλλ' «ὁ Ἄνθρωπος εἶναι τὸ κεντρικὸν ἀντικείμενον τοῦ θεολογικοῦ του στοχασμοῦ... Ὁ Schleiermacher ἀντέστρεψε τὴν τάξιν τῶν Μεταρρυθμιστῶν. Τοῦτον ἐνδιαφέρει τὸ ἐρώτημα περὶ τῶν πράξεων τοῦ Ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ Θεοῦ», οὗτος διεξάγει «Ἀνθρωποκεντρικὴν θεολογίαν»: τὸ θέμα του εἶναι οὐχὶ «Εὐαγγέλιον ἢ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἢ Χριστός,... ἀλλὰ *Θρησκεία ἢ Εὐσέβεια*»³⁷.

Ὁ Sch. ἐπεξήτησε νὰ ἀπαλλάξει τὴν Θρησκείαν ἐκ τῶν δεσμῶν τοῦ Theismus, ὅστις ἐπέδιωκε τὴν λογικὴν κατάληψιν τοῦ Ὑπερβατικοῦ, τοῦ Rationalismus, ὅστις ἐταύτιζε τὴν Θρησκείαν πρὸς τὴν Λογικὴν, καὶ τοῦ Pietismus, ὅστις ὑπεβίβαζε ταύτην εἰς Ἡθικὴν, καὶ νὰ ἐντάξει ταύτην εἰς ἓνα τρίτον χῶρον: τὸν τῆς Ἐν-Ὁράσεως (Anschauung) καὶ τοῦ Συν-Αἰσθήματος (Gefühl). Οὕτως ἐπίστευεν, ὅτι προσδίδει εἰς ταύτην, τρόπον τινά, τὸν θεο-κεντρικὸν χαρακτήρα καὶ τὸ ἴδιον αὐτῆς περιεχόμενον. Ὁ στοχασμὸς τοῦ Sch. ἀναδύεται ἐκ τῶν ἐμπειρικῶν γνώσεων τῆς πρὸ αὐτοῦ καὶ τῆς δικῆς του ἐποχῆς καί, παρ' ὅλον ὅτι δὲν διακρίνεται οὗτος διὰ τὴν σπουδαίαν πρωτοτυπίαν του, παρουσιάζει ἑξοχὸν ἐνδιαφέρον τόσον διὰ τὴν σύνθεσιν ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀσκούμενην κριτικὴν πρὸς τὰ ποικίλα θρησκευτικο-φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ρεύματα: «ἀπὸ τῶν ἀνοήτων μύθων τῶν ἀγρίων Ἐθνῶν μέχρι τοῦ ἐκλεπτυσμένου Deismus, καὶ ἀπὸ τῶν ἀφελῶν προκαταλήψεων τοῦ Λαοῦ μας μέχρι τῶν κακοσυρραφέντων λειψάνων τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῆς Ἡθικῆς, τὰ ὁποῖα ἀποκαλοῦνται λογικὸς Χριστιανισμὸς»³⁸. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀσκεῖ ὡς χρέος του, κινούμενος ὑφ' ἑνὸς Προφητικοῦ πάθους: «ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς, ἀκατανικήτου, ἀνάγκης τῆς φύσεώς του, ὑπὸ μιᾶς Θείας κλήσεως» (3), ἀποδίδει δὲ τὴν ἀποξένωσιν τῆς Θρησκείας ἐκ τῆς «οὐσίας» τῆς καί, ἀκολούθως, τὴν

37. K. Barth, *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert* (1960³), 410-411.

38. Fr. Schleiermacher, *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, ἐκδ. ὑπὸ H.-J. Rothert (1961), σ. 14. Αἱ περαιτέρω σελίδες ἐκ τοῦ ἔργου τούτου παρατίθενται ἐν τῷ κειμένῳ.

δυσφήμισιν καὶ χρεοκοπίαν αὐτῆς εἰς τὰ ἀκόλουθα, κυρίως, αἷτια: «ὁ φόβος ἐνώπιον ἐνὸς αἰωνίου ὄντος καὶ ὁ ὑπολογισμὸς δι' ἓνα ἄλλον κόσμον, ταῦτα ἀπετέλεσαν τὸ ἄγκιστρον πάσης Θρησκείας» (12). Ἐπίσης: «ἡ βάνουσος Barbarei καὶ τὸ κρῦον, ὑλιστικόν, πνεῦμα τῆς ἐποχῆς» (10) ὡθοῦν εἰς ἓνα ἀκραῖον Ἀτομισμὸν «ἐκείνους, οἵτινες, πλήρεις ἄγχους, κατατρύχονται, καθημερινῶς, μὲ τὰ Γῆινα,... καὶ ἀσφυκτιοῦν, δεδεμένοι εἰς τὰ πράγματα» (11)· κινοῦνται δὲ «ὑπὸ τῆς ἀκορέστου Φιληδονίας πρὸς συσώρευσιν περὶ ἑαυτὸν ὅλον ἐν καὶ περισσοτέρων, ὑλικῶν, πραγμάτων, τὰ ὅποια ἀποκόπτουν ἐκ τῆς συναφείας τοῦ Ὁλοῦ, διὰ τὰ ἀπολαύσουν, ὅλα καὶ ἀποκλειστικῶς, μόνοι των» (5). Καὶ καταλήγει εἰρωνικῶς: «Ἐμπορέσατε νὰ κάμετε τὴν γῆνιν ζωὴν τόσον πλουσίαν καὶ πολὺπλευρον, ὥστε δὲν χρειάζεσθε, πλέον, τὴν Αἰωνιότητα» (1)! Ἄλλοι «ἐμπαίζουσι τὸν Λαόν, προσφέροντες *Θαύματα*, διὰ τὰ μὴ ἀπολεσθεῖ μία δεισιδαίμων πίστις εἰς παλαιὰ ἔθιμα» (9), ἐνῶ «ἡ Νέα Ρώμη ἐξακοντίζει ἀναθέματα καὶ ἀφορίζει τοὺς Αἰρετικοὺς» (36), ἐδῶ ἐννοεῖ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης. Ὁ Sch. δὲν συμμερίζεται τὴν ἀγωνίαν ἐκείνων, ποὺ προβλέπουν τὴν κατάργησιν τῆς Θρησκείας: «Μὲ τὴν κλήσιν τῶν Πλείστων εἰς βοήθειαν πρὸς σωτηρίαν τῆς Θρησκείας ἐκ τοῦ ἀφανισμοῦ, δὲν συμφωνῶ,... καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχω πρὸς τὰς βαρβαρικὰς οἰμωγὰς τῶν παλαιῶν πιστῶν, οἱ ὅποιοι ὀρῦνται διὰ τὰ κατακρημνισθέντα τείχη τῆς Ἰουδαϊκῆς Σιών μὲ τοὺς γοθτικοὺς στύλους τῆς» (2-3). Οὗτος τρέφει βαθεῖαν ἀπέχθειαν πρὸς τοὺς αὐτοκλήτους «σωτήρας» τῆς Θρησκείας, καὶ ἀπαιτεῖ τὴν ἐπίδειξιν *γησίου* Θρησκευτικοῦ φρονήματος.

Ἐξ ἴσου ὀξεῖα εἶναι ἡ κριτικὴ τοῦ Sch. κατὰ τῆς *φιλοσοφικῆς Θεολογίας*, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῆς, ἐν γένει, ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς του. Οὗτος ἀπορρίπτει τὴν *Μετα-Φυσικὴν*, ἣτις ἐργάζεται μὲ τὴν *Λογικὴν* πρὸς Νοητικὴν κατάληψιν «τοῦ αἰωνίου καὶ ἀγίου ἐκείνου ὄντος, τὸ ὅποιον κεῖται ἐπέκεινα τοῦ κόσμου» (1). Θεμελιῶδες γνώρισμα αὐτῆς εἶναι ὁ Ἀνθρωποκεντρισμὸς: «Ἡ Μετα-Φυσικὴ ἔχει ὡς ἀφετηρίαν τὴν θνητὴν φύσιν τοῦ Ἀνθρώπου» (29). Ἐδῶ λαμβάνει δηλ. χώραν ἀντιστροφῆ τοῦ πνεύματος τῆς θείας Ἀποκαλύψεως: Ὁ Ἀνθρώπος εἶναι ὁ Ζητῶν, τὸ Ὑποκείμενον, ἐνῶ ὁ Θεὸς γίνεται τὸ Ζητούμενον, τὸ Ἀντι-Κείμενον, τοῦ ὁποίου ἐπιζητεῖ τὴν Νοητικὴν κατάληψιν. Εἰς τὴν Γραφήν, ἀντιθέτως, ὁ Θεὸς εἶναι τὸ Ἐνεργοῦν, ὁ δὲ Ἀνθρώπος τὸ Δεχόμενον. Ὁ Θεὸς ζητεῖ τὸν Ἀνθρώπον: «Ἀδάμ, ποῦ εἶ» (Γεν. 3,9); Οὐχὶ ὁ Θεός, ἀλλ' ὁ Ἀνθρώπος εἶναι «ὁ νεκρός», «τὸ ἀπολωλός» (Λουκ. 15,32 κ.ά.), τὸ ὅποιον ἀναζητεῖ, ἐναγωνίως, ὁ Θεός, διὰ τὰ σώσει: «Ἴδου ἔστηκα ἐπὶ τὴν θύραν καὶ κρούω» (Ἀποκ. 3,20). Ὁ θεολογικὸς Rationalismus, ὅμως, ἀποτελεῖ ἀντιστροφὴν τοῦ πνεύματος

τούτου τῆς Γραφῆς: δι' αὐτὸν ὁ Ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἰσχυρός, ὁ γνωστός, ὁ δὲ Θεὸς εἶναι ὁ «χαμένος», τὸν ὁποῖον ἀναζητεῖ διὰ νὰ «συλλάβει». Τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀποδίδει, κατ' ἔξοχον τρόπον, ὁ Nietzsche εἰς τὸν «Τρελλόν» του, ὅστις ἀναζητεῖ τὸν «χαμένον» Θεὸν του, οἱ δὲ διερχόμενοι ἐμπαίζουσι αὐτόν, μὲ τὰ λόγια: «Ποῦ πῆγε ὁ Θεός σου: Χάθηκε; – Παραστράτησε, σὰν παιδί; – Κρύφτηκε; – Μᾶς φοβάται; – Ναυάγησε; – Μετανάστευσε»; – καὶ ἐκεῖνος ἀπαντᾷ: «Ὁ Θεὸς πέθανε, καὶ τὸν σκοτώσαμε ἡμεῖς: Σεῖς καὶ ἡγώ»^{39!} Αὐτὸς εἶναι ὁ «Θάνατος» τοῦ Θεοῦ: Ὁ Θεο-Λογικισμός, ὅστις μεταβάλλει «τὸν Θεόν, τὸν Ζῶντα», εἰς «Θεὸν Νεκρῶν» (Μτθ. 16,16' 22,32 κ.ά.), εἰς Λογικὴν, ἀφηρημένην, Ἰδέαν!

Ἡ Μετα-Φυσικὴ εἶναι, ἀκριβῶς, αὐτό: «ἀφηρημένη σκέψις» (33), κενὴ περιεχομένου. «Ἡ Θεωρία (Spekulation) εἶναι ἓνα παιχνίδι μὲ κενοὺς τύπους» (Formeln, 30). Περὶ Θεοῦ μπορεῖς νὰ λέγεις, «ὄ,τι σοῦ κατέβει»: ὅτι εἶναι αἰώνιος, παντοδύναμος, δίκαιος, ἐλεύθερος, λογικὸς κλπ.· οὐδὲν ἔχεις πλέον ἢ ὄ,τι εἶχες πρότερον. Εἰς τὴν Γραφήν ὁ Θεὸς εἶναι ὁ Ζῶν, – «Ὁ Ζῶ Ἐγώ», λέγει Κύριος» (Ἠσ. 49,18)–, καὶ ἐξέρχεται (ἀποκάλυψις) πρὸς τὸν Ἄνθρωπον, τὸν ὁποῖον καλεῖ νὰ ἀντεπεξέλθῃ πρὸς *συνάντησιν* καὶ *συμβίωσιν*. Ὁ Θεολογικὸς στοχασμὸς εἶναι ἐμπειρικὸς, πηγάζων ἐκ τῆς συναναστροφῆς ταύτης μὲ τὸν Θεόν, – Θεολογία δέ, ἐκτὸς τῆς ζωῆς καὶ προσωπικῆς ταύτης κοινωνίας, ἦτοι «θεωρητικοὶ συλλογισμοὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ πρὸ καὶ ἐκτὸς τοῦ κόσμου,... συνιστοῦν κενήν, μόνον, Μυθολογίαν» (33). Ἔτσι δὲ φέρεται «ὁ ἀπράγμων, θεωρητικὸς μόνον, Idealist, ὅστις διασπᾷ τὸ εἶναι του εἰς μεμονωμένα, κενὰ περιεχομένου, διανοήματα» (6).

Ὡς ἔκπτωσιν ἐκ τῆς γνησίας Θρησκευτικότητος θεωρεῖ ὁ Sch. καὶ τὸν Ἠθικισμὸν (Moralismus) ἢ Εὐσεβισμὸν (Pietismus). Κατὰ βάσιν στρέφεται οὗτος κατὰ τῆς Φυσικῆς θρησκείας, ἥτις «ἀνακαλύπτει» εἰς τὴν «φύσιν» Λογικὴν καὶ Ἠθικὴν. «Ἡ Ἠθικὴ (Moral) ἀναπτύσσει ἐκ τῆς φύσεως τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῆς πρὸς τὸ Σύμπαν σχέσεώς του ἐν σύστημα καθηκόντων· αὕτη ἐπιτρέπει καὶ ἀπαγορεύει πράξεις μὲ ἀπόλυτον ἐξουσίαν. Τοιοῦτόν τι, ὅμως, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τολμᾷ ἡ Θρησκεία· αὕτη δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ Σύμπαν πρὸς συναγωγὴν καθηκόντων καὶ οὐδένα Κώδικα Νόμων ἐπιτρέπεται νὰ ἔχει αὕτη» (24-25). Ἡ Ἠθικὴ δὲν ὀδηγεῖ εἰς τελείωσιν τὸ Ἄτομον· περιορίζεται εἰς ἐξωτερικὰς, θεαματικὰς τινὰς, πράξεις καὶ «οὐδεμίαν τελείωσιν συνεπιφέρει εἰς τὸ ἔσω» τοῦ Ἀνθρώπου (35). Ἐκφρασταὶ αὐτῆς εἶναι

39. Fr. Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, Insel-Verl. 635/1982, σ. 138.

οί Φαρισαίοι, «οί παρομοιάζοντες τάφοις κεκονιαμένοις, οἵτινες ἔξωθεν μὲν φαίνονται ὡραῖοι, ἔσωθεν δὲ γέμουσι δόσεων νεκρῶν καὶ πάσης ἀκαθαρσίας» (Μτθ. 23,27). Καὶ εἰς τὸν Ἠθικισμὸν ἀποδίδει ὁ Sch. τὴν αὐτὴν μομφήν, οἷαν ἀπέδωκε καὶ εἰς τὸν Λογικισμὸν. Οὗτος εἶναι Ἀνθρωπο-Κεντρισμός, ἢ μὲ ἄλλα λόγια: συγκεκαλυμμένη Ἀθεΐα. «Ἡ οὐσία τῆς Θρησκείας οὔτε Νοεῖν οὔτε καὶ Πράττειν εἶναι, ἀλλ' Ἐν-Ὁρασις (An-Schauung) καὶ Συν-Αἴσθημα (Gefühl)... Αὕτη κεῖται εἰς ἀντίθεσιν, εἰς ὅλα, πρὸς ἀμφοτέρω — Μετα-Φυσικὴν καὶ Ἠθικὴν —, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν οὐσίαν καὶ χαρακτηρίζει τὰς ἐνεργείας τῆς. Ἐκεῖνα βλέπουν εἰς ὅλον τὸν Σύμπαν μόνον τὸν Ἀνθρωπον ὡς τὸ κέντρον ὄλων τῶν σχέσεων, ὡς τὸν ὅρον παντὸς τοῦ εἶναι καὶ τὴν αἰτίαν παντὸς τοῦ γίγνεσθαι. Ἡ Θρησκεία βλέπει εἰς τὸν Ἀνθρωπον οὐδὲν πλέον ἢ ὅ,τι καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα, καθέκαστον καὶ φθαρτά, ὄντα: τὸ ἀποτύπωμα, τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἀπεΐρου» (29). «Θεωρία (Spekulation) καὶ Πράξις (Praxis), ἄνευ Θρησκείας, εἶναι ἰταμὴ ἔπαρσις, θρασεῖα ἐχθρότης κατὰ τῶν θεῶν, τὸ βέβηλον φρόνημα τοῦ Προμηθέως...» (30).

Τέλος ἀποστάσεις λαμβάνει ὁ Sch. καὶ ἐκ τῆς *Νέας ἐπιστήμης*, τῆς Φυσικῆς, ἣτις καυχᾶται ὅτι μπορεῖ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ τιθασεύσει τὴν Φύσιν διὰ τῆς «κατατημέσεως» αὐτῆς εἰς τὰ «στοιχεῖα» τῆς καὶ «ἐπανασυνθέσεως» αὐτῶν, καὶ νὰ ὀδηγήσει τὸν Ἀνθρωπον, ἔτσι, εἰς τὴν ἐπιτυχίαν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν. Διὰ τὸν μοιραῖον τούτον Ἐπιστημονικὸν δρόμον ἀναφέρει ὁ Sch.: «Καί, βεβαίως, μπορεῖ νὰ διαλύσει τις τὰ ὑγρά ἐνὸς Ὁργανισμοῦ εἰς τὰ στοιχεῖα αὐτῶν. Ὅμως μπορεῖ, ἄραγε, καὶ νὰ ἐπανασυνθέσει τὰ διαλυθέντα ταῦτα στοιχεῖα εἰς αἷμα τῆς Καρδίας; Μπορεῖ, ἄραγε, τὸ νεκρωθὲν μέλος νὰ ἐπανενωθεῖ μὲ τὸν ζωντανὸν Ὁργανισμὸν καὶ νὰ ξαναζήσει» (43); Ἡ ἐπιστήμη γνωρίζει μὲν νὰ φονεύει, ἀδυνατεῖ, ὅμως, καὶ νὰ ζωοποιεῖ. Ἡ Ἐπιστήμη ἐμπαίζει τὸν Ἀνθρωπον, ὑποσχομένη εἰς αὐτὸν εὐδαιμονίαν καὶ ἀθανασίαν ἐπὶ τῆς γῆς. Ὁ Sch. ἀπεχθάνεται «τὸ Σχολαστικὸν καὶ Μετα-Φυσικὸν πνεῦμα βαρβαρικῶν καὶ παγερῶν ἐποχῶν» (14) καὶ στιγματίζει τὸν ὑπεροπτικὸν Ἀτομισμὸν τῆς ἐποχῆς του: «Εἰς πᾶσαν πράξιν καὶ ἐνέργειαν — ἠθικὴν ἢ φιλοσοφικὴν ἢ τεχνικὴν — τείνει ὁ Ἀνθρωπος πρὸς Δύναμιν (Virtuosität), πᾶσα δὲ Δύναμις περιορίζει καὶ κάμνει παγερότητα, μονομέρειαν καὶ σκληρότητα» (63). Τέλος δὲ ἐπισημαίνει, ὅτι τὰ ἔργα τῶν Ἀνθρώπων ἀποκοτῶν θετικὸν χαρακτήρα μόνον ὡς ἔκφρασις γνησίας Θρησκευτικότητος, ὅταν δηλ. «εἰς πᾶν τὸ Ἀνθρώπινον πράττειν, — εἰς τὸ παιχνίδι καὶ εἰς τὸ σοβαρὸν, εἰς τὸ μικρότατον καὶ εἰς τὸ μέγιστον —, ἀνακαλύπτονται καὶ ἀκολουθοῦνται αἱ ἐνέργειαι τοῦ Παγκοσμίου Πνεύματος» (60). Ἡ Ἐπιστήμη, ὅμως,

εἰς τὴν μέχρι τοῦδε πορείαν τῆς ἀπέκοψε τὸ ἔργον τῆς ἐκ τῆς συναφείας πρὸς τὸ Ὅλον καὶ ἔβλαψε, πολλαπλῶς, τὴν ζωὴν διὰ τῶν ὑπερβάσεων καὶ τῶν μονομερειῶν τῆς.

Εἰς τὰς περὶ *Θρησκείας* ἀπόψεις ἐκφράζει ὁ Schleiermacher, καίτοι Προτεστάντης, Συστηματικός, θεολόγος, ριζοσπαστικὰς θέσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ προσδιορίσουν, ἀποφασιστικῶς, τὴν περαιτέρω πορείαν καὶ ἐξέλιξιν τῆς Δυτικῆς φιλοσοφικῆς καὶ χριστιανικῆς Θεο-Λογίας. Οὗτος προχωρεῖ πέρα τῶν Bruno καὶ Spinoza καὶ ἐπανασυνδέει τὰς θεωρίας του πρὸς τὰ Θρησκευτικὰ περιεχόμενα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐνῶ οἱ Bruno καὶ Spinoza ἀγωνίζονται, εἰς τὰ «συστήματά» των, νὰ διασώσουν τὴν ἔννοιαν «Θεός», διακρίνοντας Αὐτὸν ἐκ τοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον θεωροῦν: ὁ μὲν πρῶτος ὡς ἀπεικόνισμα, ὁ δὲ δεῦτερος ὡς «τρόπον» (modus) ἐκφράσεως τῶν Ἐνεργειῶν (Attributi) τοῦ Θεοῦ, ὁ Sch. ἀπορρίπτει τὴν πίστιν εἰς Θεόν, ὡς ἄχρηστον καὶ ἐπιβλαβή, καὶ προβάλλει, ὡς γνησίαν, μίαν Ἄθεον Θρησκευτικότητα. Ἡ καινοτομία αὕτη — πρωτοφανῆς διὰ Χριστιανὸν θεολόγον — ἀνάγεται, βασικῶς, εἰς τὸν Ἑλληνισμόν, ὅστις διακρίνει μὲν Ὀντότητας ἐντὸς τοῦ κόσμου, οὐχὶ δὲ καὶ ἐκτὸς ἢ ἐπέκεινα αὐτοῦ ὑφισταμένας.

Ὡς μόνην πραγματικότητα θεωρεῖ ὁ Sch. τὸ Σύμπαν (Universum), εἰς τὸ ὁποῖον προσδίδει οὗτος *Θείας* ιδιότητας: ἄπειρον, αἰώνιον, ζωὴν, ζωοποιῶν κλπ., καὶ ἐκλαμβάνει τοῦτο «ὡς τὸ Ὅλον, ὡς τὴν Ἐνότητα ἐν τῇ ποικιλίᾳ, ὡς Σύστημα,... ὡς τὸ Ἐν καὶ Πάν, ὑπάρχον καὶ ἄνευ τῆς ἰδέας ἐνὸς Θεοῦ» (71). Τὸ Σύμπαν τοῦτο εἶναι εἰς ἐνιαῖος καὶ ζωντανὸς Ὁργανισμὸς, ἐμπεριέχων ἐν ἑαυτῷ πάντα τὰ ὄντα, τὰ ὁποῖα εἶναι, ἀπλῶς, ἐκδηλώσεις καὶ ἐκφάνσεις τῆς δικῆς του ὑπάρξεως καὶ ζωῆς, ἐκτὸς δὲ αὐτοῦ οὐδὲν ὑπάρχει. Τοῦτο εἶναι «ἡ ἄπειρος καὶ ζωντανὴ Φύσις, σύμβολα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ποικιλία καὶ ἡ ἀτομικότης» (30). «Τὸ Σύμπαν ζεῖ ἐν ἀδιαλείπτῳ δράσει καὶ ἀποκαλύπτεται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν... Κάθε τι δὲ τὸ Ἀτομικὸν εἶναι μέρος τοῦ Ὁλοῦ καὶ κάθε περιορισμένον ἢ παρουσία τοῦ Ἀπειροῦ» (32). Πάν, ὅ,τι ὑπάρχει καὶ ζεῖ, εἶναι «μέρος τοῦ Ὁλοῦ» (35). «Αἱ ἐνέργειαι τοῦ Σύμπαντος φανεροῦνται διὰ τοῦ Καθέκαστον» (38). Τὸ Σύμπαν διατρέχει «τὸ Παγκόσμιον Πνεῦμα (Welt-Geist),... τὸ ὁποῖον ἐμψυχώνει τὸ Σύνολον» (45) καὶ παρέχει «εἰς τὸν Κόσμον τὴν Θεῖαν ἐνότητα καὶ τὸ Ἀϊδίως ἀναλλοίωτον» (46). «Τὸ Κοσμικὸν τοῦτο Πνεῦμα ἀποκαλύπτεται, ἐξ ἴσου τελείως καὶ ἐμφανῶς, τόσον εἰς τὸ μικρότατον, ὅσον καὶ εἰς τὸ μέγιστον» (48).

Ὁ ἴδιος ὁ Sch. ὑπεμφαίνει, ὡς τὸ πρότυπον τῶν ἰδεῶν του, «τὸν Ἅγιον, Ἄφορισθέντα, Spinoza», τὸν ὁποῖον καὶ ἐκθειάζει, ὡς ἀκολούθως: «Τοῦτον διεπότιζε τὸ ὑψηλὸν Κοσμικὸν Πνεῦμα (Weltgeist),

τὸ Ἄπειρον ἦτο ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος του, τὸ Σύμπαν ἢ μοναδικὴ καὶ αἰωνία ἀγάπη του, ἐν ἀγία ἀθωότητι καὶ βαθεΐα ταπεινώσει ἀντικατωπτρίζετο οὗτος εἰς τὸν αἰώνιον κόσμον καὶ παρίστα ἑαυτὸν ὡς τὸν ἀξιαγάπητον καθρέπτην αὐτοῦ. Οὗτος ἦτο πλήρης Θρησκείας καὶ Ἁγίου Πνεύματος. Διὸ καὶ ἴσταται οὗτος ἐκεῖ, μόνος καὶ ἀπρόσιτος, κυρίαρχος τῆς τέχνης του, ἀλλὰ καὶ ὑπέρτερος τῆς ἀνοσίας Φυλῆς του, ἄνευ μαθητῶν καὶ πατρίδος» (31).

Τί εἶναι, λοιπόν, ἡ *Θρησκεία*;— Ἀκριβῶς τοῦτο: Ὁ συν-τονισμὸς τοῦ Καθ-Εκαστον πρὸς τὸ Καθ-Ολου, δηλ. ἡ ἐναρμόνισις τῆς ζωῆς τοῦ Ἀτόμου ἔτσι, ὥστε νὰ ἀντιστοιχεῖ — πρβλ. καὶ τὸ *adaequatio* τοῦ Spinoza! — εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Σύμπαντος. Τὸ Ἄτομον καλεῖται νὰ γίνεи «κόσμιον», ἦτοι νὰ ἀντανακλᾷ εἰς τὴν ζωὴν του «τὴν Ἀρμονίαν τοῦ Σύμπαντος» (54), καὶ ὁ ἀγωγὸς μεταδόσεως «τῶν ἐνεργειῶν» καὶ «τῆς Ἐνοράσεως τοῦ Σύμπαντος καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων Ἀτόμων» (66). Πῶς κατορθοῦται, ὅμως, τοῦτο; Ποῖα τὰ μέσα οἰκειᾶς προσβάσεως εἰς τὸ Σύμπαν; — Ὁ Sch. εἰσάγει ἐντελῶς νέας Θρησκευτικὰς κατηγορίας ἐναντι τῶν πρὸ αὐτοῦ Θρησκευσιολόγων, ἀπορρίψας τὴν ἰδεολογικὴν εἰς Θεὸν πίστιν τῶν «παλαιο-πιστῶν», τὴν Λογικὴν, ἣτις δὲν ἀνάγει εἰς τὸ Ὅλον, ἀλλὰ κατατέμνει αὐτό, καὶ τὴν Ἠθικὴν, ἣτις, μὲ βάσιν «τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ» (25) καὶ «τὴν ἐλευθερίαν τῆς Συνειδήσεως», καθιστᾷ «τὸν Ἄνθρωπον τὸ κέντρον πάσης σχέσεως» καὶ ἐργάζεται κατακτητικῶς, ἐπιζητοῦσα «νὰ ὑποτάξει τὰ πάντα ὑπ’ αὐτὴν» (29). Τοιοῦτοτρόπως, ὅμως, ἀπομακρύνεται καὶ ἐκ τῆς μεθοδολογίας τοῦ Spinoza, ὅστις ἐθεώρει τὴν διὰ τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Θελήσεως προσέγγισιν καὶ εὐ-αρμοστίαν (*adaequatio*) πρὸς τὸ Θεῖον. Εἰσάγει δὲ οὗτος, ὡς Θρησκευτικὰς κατηγορίας, τὴν *Ἐν-Ορασιν* καὶ τὸ *Συν-Αίσθημα*, ἅτινα εἶναι οἰκεῖα εἰς τὸν Ἀνατολικὸν στοχασμὸν καὶ εἰς τὴν Μυστικὴν ἐμπειρίαν, καὶ ἀναδύεται μετ’ αὐτῶν πλήθος ἄλλων, νέων, Θρησκευτικῶν βιωμάτων, ὅπως: ἀμεσότης, ζωὴ, στιγμὴ, προσωπικὴ ἢ ὑπαρξιακὴ σχέσις κλπ. Οὕτως ὁ Sch. θὰ καταστῆ ἡ ἀκένωτος πηγὴ ἐμπνεύσεων διὰ τὰ ἀκολουθήσαντα Φιλοσοφικο-Θεολογικὰ ρεύματα τῆς φιλοσοφίας τῆς Ζωῆς, τοῦ Ὑπαρξισμοῦ, τῆς Διαλεκτικῆς καὶ Ὑπαρξιστικῆς θεολογίας κλπ. Ἡ Θρησκεία ἀποδεσμεύεται, ἐδῶ, ἐκ τοῦ μερικῆς καὶ τῶν μονομερειῶν καὶ ἐπανευρίσκει τὸν Καθολικὸν αὐτῆς χαρακτήρα, ὡς ἡ κίνησις ἐκ τοῦ Ὀλου πρὸς τὸ Ἀτομικὸν καί, δι’ αὐτοῦ, ὡς ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸ Ὅλον.

Ὁ Sch. ἐπεξηγεῖ, πῶς κατανοεῖ τὴν ἀλληλουχίαν *Ἐνοράσεως* καὶ *Συναισθήματος*. Ταῦτα προκαλεῖ «ἢ πρώτη ἐκείνη, πλήρης μυστηρίου, *Στιγμὴ* (*Augenblick*), ἣτις λαμβάνει χώραν εἰς κάθε παρατήρησιν, πρὶν ἢ, ἀκόμη, διαχωρισθοῦν ἢ Ἐνόρασις καὶ τὸ *Συναίσθημα*, ὅταν ἡ

Αἰσθησις καὶ τὸ Ἄντικείμενον αὐτῆς, τρόπον τινά, ἀλληλο-περιχωροῦν καὶ γίνονται ἓν, πρὶν ἢ, εἰσέτι, ἐπιστρέψουν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θεσῶν... Φευγαλέα καὶ διαγνῆς εἶναι ἡ Στιγμὴ αὕτη, ὅπως ἡ πρώτη εὐωδία, μὲ τὴν ὁποῖαν ἡ δρόσος θωπεύει τὰ ἐκ τοῦ ὕπνου ἐγειρόμενα ἄνθη, ἐντροπαλὴ καὶ τρυφερή, ὅπως ἐν παρθενικὸν φῆλημα, ἀγία καὶ εὐκαρπος, ὅπως μία νυφικὴ περὶπτυξις. Ναὶ ὄχι ὅπως ταῦτα, ἀλλά: εἶναι αὕτη ἡ Στιγμὴ ὅλα ταῦτα». Κατὰ παρόμοιον τρόπον ἀναδύεται ἐνώπιόν μου «τὸ Σύμπαν... ὡς μία ἠγαπημένη καὶ διαρκῶς νοσταλγουμένη μορφή· ἡ ψυχὴ μου τρέχει πρὸς αὐτήν· τὴν ἀγκαλιάζω ὄχι ὡς σιάν, ἀλλ' ὡς αὐτὴν τὴν ἀγίαν ὑπαρξίν. Ἄναπαύομαι εἰς τοὺς κόλπους τοῦ ἀπείρου κόσμου: Εἶμαι, κατὰ τὴν Στιγμὴν ταύτην, ἡ ψυχὴ του, διότι νοιώθω ὅλας τὰς δυνάμεις καὶ τὴν ἄπειρον ζωὴν του, ὅπως καὶ τὴν δικήν μου. Οὗτος εἶναι, κατὰ τὴν Στιγμὴν ταύτην, τὸ σῶμα μου». Ἡ Στιγμὴ, ὅμως, εἶναι «φευγαλέα» καὶ παρέρχεται, καὶ μετ' αὐτῆς καὶ τὸ «ἅγιο ἀγκάλιασμα», καὶ τότε, τί ἐναπομένει; — «Ἡ Ἐν-Ὁρασις (An-Schauung), σὰν μία μοναχικὴ μορφή: τὴν θεωρῶ καὶ ἀναπηδᾷ εἰς τὴν ψυχὴν μου, ὅπως ἡ μορφή τῆς Ἀγαπημένης, ποὺ φεύγει, εἰς τὰ μάτια τοῦ Νέου, ποὺ ἀρχίζει νὰ ἀνοίγει. Καὶ τώρα, τὸ πρῶτον, ἀναβλύζει, ἀπὸ μέσα μου, τὸ Συν-Αἶσθημα (Gefühl) καὶ διαχέεται, ὅπως τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα τῆς Αἰδοῦς καὶ ἡ χαρὰ ἐπὶ τοῦ προσώπου. Ἀκριβῶς δὲ ἡ Στιγμὴ αὕτη εἶναι ἡ ὑψίστη ἄνθησις τῆς Θρησκείας,... ἡ στιγμὴ τῆς γεννήσεως παντὸς τοῦ Ζωντανοῦ εἰς τὴν Θρησκείαν». «Εἰς τοιαύτας Στιγμὰς» ἐπιστρέφει τὸ Ἄτομον ἐκεῖ, ὅθεν καὶ προῆλθεν: εἰς τὸ Σύμπαν, μετὰ τοῦ ὁποῖου ἦτο «ἀρχικῶς ἐν καὶ ἀχώριστον» (41-42). «Ἡ κάθε Ζωὴ ποθεῖ τὴν Μητέρα της, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθε, γιὰ νὰ ἀναπαυθεῖ σ' αὐτήν», θὰ ἔλεγεν ὁ Jakob Böhme⁴⁰. «Ἀμαρτωλοί, λοιπόν, καὶ ἀλλότριοι εἶναι οἱ περιπλανώμενοι μακρὰν τῆς Θείας Ζωῆς» (42).

Ὁ Sch. ἀπαλλάσσει τὴν Θρησκείαν ἐκ τῶν δεσμῶν τῆς Ἀνθρωπίνης αἰχμαλωσίας, ἐκ τῶν ἀρπακτικῶν χειρῶν τοῦ Ἀνθρώπου, ὅστις τείνει, διαρκῶς, νὰ «συλλάβει», νὰ ὑποδουλώσει, μὲ τὰς «δαγκάνας» του: τὴν Λογικὴν, τὴν Ἠθικὴν καὶ τὰς ἄλλας Τέχνας του. «Ἡ Θρησκεία ἀναπνέει ἐκεῖ, ποὺ ὑπάρχει φυσικὴ Ἐλευθερία,... μακρὰν πάσης Θεωρίας καὶ Πράξεως,... ἐναντι τῶν ὁποίων εἶναι αὕτη τὸ ἀναγκαῖον καὶ ζωτικὸν Τρίτον». «Ἡ οὐσία τῆς Θρησκείας δὲν εἶναι Νοεῖν ἢ Ποιεῖν, ἀλλὰ Ἐνόρασις καὶ Συναἶσθημα. Τὴν Ἐνόρασιν θέλει τοῦ Σύμπαντος, μὲ κατάνυξιν θέλει νὰ ἀφουγκράζεται τοῦτο εἰς τὰς ἐκδηλώσεις καὶ ἐνεργείας του, ἐκ τῶν ἀμέσων ἐπιδράσεων του θέλει αὕτη, μὲ παιδικὴν

40. K. Vorländer, *Philosophie der Renaissance*, (1965), σ. 73.

δεκτικότητα, νὰ καταλαμβάνεται καὶ νὰ πληροῦται» (29). Ἡ Θρησκεία ἀναφέρεται εἰς τὸ Ὅλον: «εἰς τὴν ἄπειρον φύσιν τοῦ Σύμπαντος, τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν ὄλων» (29): ἔχει «θέαν πρὸς τὸ Ἄπειρον» (10), καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ Μερικὸν καὶ Ἀτομικόν, «πρὸς ἐπὶ μέρος Αἰσθήσεις» (11), καὶ πρὸς καθ' ἕναστον Ἄτομα. «Κάθε τι τὸ Μερικὸν καὶ Θνητὸν εἶναι Ἀποτύπωμα καὶ Παράστασις τοῦ Ἄπειρου» (29). Αὕτη διεισδύει «εἰς τὰ βαθύτατα Βάθη» καὶ εἰς «τὰ βαθύτατα Μυστήρια» τοῦ ἀπείρου Σύμπαντος, διὰ νὰ ἀνακαλύψει ἐκεῖ «τὴν ζωντανὴν Θεότητα», ἀλλὰ καὶ «εἰς τὰ βάθη τῆς Ἀνθρωπίνης υπάρξεως, διὰ νὰ ἀνεύρει, ἐκεῖ, τοὺς λόγους τοῦ Νοεῖν καὶ Πράττειν αὐτῆς» (11). Ὁ Ἄνθρωπος, ἐδῶ, δὲν εἶναι τὸ Ἐνεργοῦν, τὸ καταλαμβάνον, τὸ ἰμπεριαλιστικὸν ὄν τοῦ Δυτικοῦ Θεολογικισμοῦ, ἀλλ' εἶναι τὸ ἀκροώμενον καὶ δεχόμενον τὰς ἐνεργείας τοῦ Ἄπειρου. «Πᾶσα Ἐνόρασις πηγάζει ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ὁραθέντος ἐπὶ τοῦ Ὁρώντος, ἐκ μιᾶς πρωταρχικῆς καὶ ἐλευθέρας δράσεως τοῦ Προτέρου, τὸ Ὅποῖον καταλαμβάνεται καὶ κατανοεῖται ὑπὸ τοῦ Ὑστέρου, συμφῶνως πρὸς τὴν φύσιν του,... κατὰ τὴν εἰκόνα τῆς ἐκλάμψεως τοῦ φωτὸς ἐκ τοῦ Ἡλίου» (31). «Τὸ Σύμπαν εἶναι, διαρκῶς, ἐν δράσει καὶ ἀποκαλύπτεται, ἀνὰ πᾶσαν Στιγμὴν, εἰς ἡμᾶς» (32), «εἰς τὸ Πεπερασμένον,... καὶ ἐνεργεῖ ἐπὶ τῶν ὀργάνων τοῦ Πνεύματός μας, ὅπως ὁ Ἥλιος ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν μας»· ἡ δὲ Θρησκεία «καθιστᾷ ἱκανὰ τὰ Ἄτομα εἰς τὴν Ἐνόρασιν τοῦ Σύμπαντος τούτου, διανοίγουσα τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν» (36), καὶ ὁ Ἄνθρωπος καλεῖται εἰς συμμετοχὴν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Ἄπειρου δι' ὅλης τῆς υπάρξεως καὶ ζωῆς καὶ οὐχὶ δι' ὀρισμένων δυνάμεων αὐτοῦ: «Τὰ θρησκευτικὰ Συναισθήματα συνοδεύουν, ἐδῶ, πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ Ἀνθρώπου, ὡσὰν μία θεία Μουσική. Ὁ Ἄνθρωπος ποιεῖ τὰ πάντα ὡς Θρησκείαν, καὶ οὐδὲν ἄνευ Θρησκείας» (38-39). Ἡ Θρησκεία καλύπτει ὅλας τὰς κινήσεις καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ Ἀνθρώπου: «τὸ παιχνίδι καὶ τὸ σοβαρόν, τὸ μικρότατον καὶ τὸ μέγιστον» (60), ἄλλως εἶναι θρησκοληψία καὶ εἰδωλολατρία.

Τί εἶναι, λοιπόν, ὁ Ἄνθρωπος καὶ ποία ἡ θέσις αὐτοῦ εἰς τὸ ΘρησκευτικοΦιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Sch.; — Οὗτος ἐκδηλώνει ἐν αἰσθημα ἀπεχθείας πρὸς τὸν ἈνθρωποΚεντρισμόν, ἀνάλογον τοῦ ὁποῖου εἶναι καὶ τὸ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐκδηλωθέν· θεωρεῖ δὲ ὡς ὑπεύθυνον τὸν Ἰουδαίολογισμὸν διὰ τὸν «ἔξανθρωπισμὸν» τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν διαστροφὴν τῶν περιεχομένων τῆς Θρησκείας: «Διὰ τοὺς πλείστους οὐδὲν ἕτερον εἶναι, προφανῶς, ὁ Θεὸς ἢ ἡ Ἐνσάρκωσις τῆς Ἀνθρωπότητος (Genius). Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι τὸ Ἀρχέτυπον

(Urbild) καὶ ἡ Ἀνθρωπότης εἶναι, δι' αὐτούς, τὸ πᾶν συμφώνως δὲ πρὸς τὰ συμφέροντα, τὰ γεγονότα καὶ τὰς ἡγεσίας των ὀρίζουν καὶ τὰς διαθέσεις καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ των». Ἔτσι δὲ διαστρέφουν τὴν εἰς Θεὸν πίστιν, ἐκλαμβάνοντες Αὐτὸν ὡς «ἐν Ἄτομον, κεχωρισμένον μὲν τῆς Ἀνθρωπότητος (Exemplar)... Ὅμως κάμνω σαφές, ὅτι, δι' ἐμέ, ἡ Ἀνθρωπότης δὲν εἶναι τὸ πᾶν καὶ ὅτι ἡ Θρησκεία μου κατατείνει πρὸς τὸ Σύμπαν, τοῦ ὁποίου εἶναι αὕτη καὶ πᾶν, ὅ,τι ἀνήκει εἰς αὐτήν, ἐν ἀπείρως μικρὸν μέρος καὶ μία μόνον μερικὴ, παροδική, μορφή... Ὑπὲρ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἀνθρωπότητος ὑπάρχει πλήθος εἰδῶν» (69-70)!

Ὅπως εἰς πάντα Πανθεϊσμόν, οὕτω καὶ ἐδῶ ἡ *Καθέκαστον*, τὸ Ἄτομικὸν στερεῖται αὐθυπάρξεως καὶ αὐτοτελείας καὶ εἶναι μία «στιγμὴ» (Moment) τῆς ζωῆς τοῦ Σύμπαντος (51). «Πᾶν τὸ διάφορον καὶ ἀντίθετον εἶναι φαινομενικὸν καὶ σχετικὸν μόνον, καὶ κάθε Ἄτομικότης εἶναι, ἀπλῶς, κενὸν ὄνομα»· τὰ ὄντα πάντα εἶναι «ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Σύμπαντος εἰς μίαν ἀπειρίαν πληρότητας» (48). Διὸ καὶ ἡ *Μοναξιά*, τὸ μέγιστον τῶν κακῶν, εἶναι ὁ ἀποχωρισμὸς καὶ ἡ ἀπομόνωσις ἐκ τοῦ Ὁλοῦ: «Μάταια εἶναι ὅλα δι' ἐκείνον, ὅστις ζεῖ μόνος του» (50). Ἡ δὲ συμβίωσις μὲ ἄλλα Ἄτομα δὲν εἶναι ὑπέρβασις τῆς Μοναξιάς καὶ δὲν «σώζει», ἐὰν καὶ αὕτη δὲν συν-τείνει πρὸς τὸ Ὁλον: πρὸς τὴν Ἀνθρωπότητα σύνολον καί, δι' αὐτῆς, πρὸς τὸ Σύμπαν. «Διὰ νὰ ἔχει ὁ Ἀνθρωπος ἐνόρασιν τοῦ Κόσμου καὶ Θρησκείαν, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσει, τὸ πρῶτον, τὴν Ἀνθρωπότητα, τὴν ὁποίαν καὶ ἀνευρίσκει, μόνον, ἐν τῇ ἀγάπῃ καὶ διὰ τῆς ἀγάπης» (50). «Ὁ ὕψιστος σκοπὸς, ὅμως, τῆς Θρησκείας εἶναι ἡ ἀνακάλυψις τοῦ Σύμπαντος, τὸ ὁποῖον κεῖται ἐπέκεινα καὶ ὑπεράνω τῆς Ἀνθρωπότητος» (73). «Προσπαθήσατε, λοιπόν, ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸ Σύμπαν, νὰ ἐγκαταλείψετε τὴν δικὴν σας ζωὴν. Προσπαθήσατε, ἤδη ἐδῶ, νὰ ἐξαφανίσετε (vernichten) τὴν δικὴν σας Ἄτομικότητα (Individualität), ζῶντες μὲ τὸ Ἐν καὶ Πᾶν... Ὅστις ἀπολέσει τὴν Ζωὴν αὐτοῦ, ἔνεκεν ἐμοῦ, θὰ σώσει αὐτήν, καὶ ὅστις ἐπιζητεῖ νὰ σώσει αὐτήν, θὰ ἀπολέσει αὐτήν» (73)! «Ἡ ἀγάπη τοῦ Κοσμικοῦ Πνεύματος καὶ ἡ μετὰ χαρᾶς δεκτικότης τῶν ἐνεργειῶν του, — αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς Θρησκείας μας, καὶ ἡ ἀγάπη ἐκβάλλει τὸν φόβον» (45).

Ἐν τέλει αἱ περὶ Θεοῦ ἀπόψεις τοῦ Sch., αἵτινες εἶναι ἄκρως καινοφανεῖς! Οὗτος ἀναγνωρίζει, ὅτι εἰς τὰ περὶ τῆς «οὐσίας τῆς Θρησκείας» οὐδένα, σχεδόν, λόγον ἔκαμε περὶ τῆς Θεότητος» (68), ἐνῶ ἀπορρίπτει, συγχρόνως, τὸν Θεὸν τῆς Χριστιανικῆς θεολογίας, ἥτοι «τὸ ὕψιστον ὄν, πού κυβερνᾷ μὲ ἐλευθερίαν καὶ λογικὴν», θεωρῶν, ὅτι «ἐκ τῆς ιδέας ταύτης δὲν ἐξαρτᾶται ἡ Θρησκεία», διὰ νὰ

καταλήξει: «μία Θρησκεία άνευ Θεοῦ ἡμπορεῖ νὰ εἶναι καλύτερα ἢ μία ἄλλη μὲ Θεόν» (70). Ἡ Θρησκεία γίνεται τότε καὶ μόνον «Θεϊστική», δηλ. ἀποκτᾶ Θεόν, ὅταν «τὸ Πνεῦμα τοῦ Σύμπαντος προσωποποιηθεῖ» (71), δηλ. ἐξανθρωπισθεῖ, καὶ ἀποδοθεῖ εἰς Αὐτὸ «λογική» καὶ «ἐλευθερία», ὅποτε καὶ μεταβάλλεται εἰς εἰδωλολατρίαν, διότι «ἔχετε μὲν Κόσμον, οὐχί, ὅμως, καὶ Θεόν», ἀφοῦ ἡ φαντασία εἶναι ἐκείνη, ἣτις «γεννᾶ» τὸν «κατ' εἰκόνα» ἀνθρώπου Θεόν. «Ἡ πίστις (Glaube) εἰς Θεὸν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς φορᾶς τῆς Φαντασίας (Phantasie). Ἡ Φαντασία εἶναι τὸ ἐν τῷ Ἀνθρώπῳ ὑψιστον καὶ ἀρχικώτατον καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, ἐκτὸς αὐτῆς, ἀπλῆ ἀντανάκλασις αὐτῆς... Εἰς τὴν Θρησκείαν, λοιπόν, ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ δὲν κεῖται τόσον ὑψηλὰ ὅσον Σεῖς νομίζετε, καὶ οὐδέποτε ὑπῆρχον μεταξὺ τῶν ἀληθῶς Θρησκευόντων Ζηλωταί, Ἐνθουσιασταὶ ἢ φανατικοὶ ὑπέρμαχοι τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Οὗτοι ἀφῆκαν, μὲ μεγάλην ἀνοχήν, νὰ συνυπάρχει, ὅτι ὀνομάζεται Atheismus, καὶ ὑπῆρχε, δι' αὐτούς, πάντοτε κάτι, ποῦ ἦτο πλεον ἄθρησκευτικὸν ἢ αὐτῆ» (72), δηλ. ἡ Ἀθεΐα. «Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι, ἐν τῇ Θρησκείᾳ, τὸ πᾶν, ἀλλ' ἐν ἐκ τῶν στοιχείων αὐτῆς, τὸ δὲ Σύμπαν εἶναι ὑπέρτερον τούτου» (74). Ἐξ αὐτοῦ ἐκπηγάξει «θεΐα ζωὴ καὶ δρᾶσις» (72), «ἡ δὲ Θρησκεία εἶναι ἡ Ἐνόρασις τοῦ Σύμπαντος» (70).

Ὁ Schleiermacher ἐπεξήγησε, μὲ μίαν τολμηρὰν τομῆν, νὰ ἀποκαθάρει τὴν Θρησκείαν ἐκ τῶν ὀθνείων στοιχείων αὐτῆς καὶ νὰ ἀποδώσει εἰς αὐτὴν τὸ ἀρχικὸν καὶ γνήσιον περιεχόμενον τῆς. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐστράφη, κυρίως, κατὰ τῆς ἐννοίας «Θεός», τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον εἶχε κατὰ τὸ παρελθόν, πολλαπλῶς, κακοποιηθεῖ καὶ κατανοηθεῖ εἰς τὴν «φαντασίαν» τῶν ποικίλων ΦιλοσοφικοΘεολογικῶν ἰδεολογιῶν ὡς τὸ ὑψιστον Ὄν ὑπὸ τοῦ Θεϊσμοῦ, ἢ Λογικῆ ὑπὸ τοῦ Rationalismus, ἢ Θέλησις καὶ ἢ Ἐλευθερία ὑπὸ τοῦ Irrationalismus, ἢ Ἠθικῆ ὑπὸ τοῦ Moralismus, ὁ «τέλειος» Ἀνθρωπος ὑπὸ τοῦ ἸουδαίῳΧριστιανισμοῦ κλπ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἀνερχομένη «ἐπιστημονική» Ἀθεΐα, χειραφετηθεῖσα καὶ ἐκ τῆς Παπικῆς κηδεμονίας, εἶχεν, ἤδη, ἀρχίσει νὰ κατεδαφίζει ἐν-πρὸς-ἐν τὰ ὄχυρά τῆς Χριστιανικῆς θεολογίας, ἣτις αὐτοπροεβάλλετο ὡς «ἡ» ἐπιστήμη καὶ διετεινέτο, ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποδείξει, λογικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς, τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Ὁ Sch., διὰ νὰ διασώσει τὴν Θρησκείαν, ἐστράφη, ἀκριβῶς, κατὰ τῆς πέτρας ταύτης τοῦ σκανδάλου: τοῦ Θεοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπέρριψεν, ἰκανοποιήσας, οὕτω, τὸ αἶτημα τῆς Ἀθεΐας, τὴν ὁποίαν καὶ προσήγγισεν αἰσθητῶς, ἀντικατέστησε δὲ Αὐτὸν πρὸς τὸν Κόσμον, τὸ «ἄπειρον» Σύμπαν, ἀνταποκριθεὶς, ἐδῶ, εἰς τὸ αἶτημα τῆς Νέας ἐπιστήμης, ἣτις ἀνεγνώριζε τὸν Κόσμον ὡς τὴν *μόνην* πραγματικότητα. Μὲ τὴν ἀπόρριψιν τοῦ Θεοῦ, κατήγησε καὶ τὴν Θεολογίαν, ὡς τὸν

περι Θεοῦ λόγον, — τὴν αἰτίαν ἀτελευτήτων δεινῶν τῆς Θρησκείας. Ἔτσι παρέμεινεν ἡ Θρησκεία ἄνευ τοῦ Ὑποκειμένου αὐτῆς, τοῦ Θεοῦ, δηλ. ἄνευ «ἀντικειμενικοῦ» περιεχομένου, καὶ δὴ μόνον ὡς ὑποκειμενικόν, «ὑπαρξιακόν», βίωμα: ὡς ἘνΟρασις καὶ ΣυνΑίσθημα. «Ἐπέτυχε» δηλ. οὗτος τὸ ἀδύνατον: Νὰ διακηρύξει ὡς γνησίαν Θρησκείαν μίαν Ἄθεον Θρησκευτικότητα ἢ μίαν Θρησκευτικὴν Ἄθειαν. Ἐδῶ ἐπαληθεύεται δηλ. ἡ γερμανικὴ παροιμία: «Πέταξε, μαζί μὲ τὸ νερὸ τῆς σκάφης καὶ τὸ Μωρό, ποὺ τὸ ἔπλενε!» Τὸ παράδειγμά του θὰ ἀκολουθήσουν πλήθη Δυτικῶν Ἀθεολόγων, μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας, οἱ ὁποῖοι θὰ προ-βάλουν τὸ γνήσιον τοῦ Χριστιανικοῦ Εὐαγγελίου ὡς: «ἀθρησκευτικόν» Χριστιανισμὸν (D. Bonhoeffer), ὡς «πίστιν εἰς τὸν Θεὸν ἀθέως» (D. Sölle), ὡς «θάνατον» τοῦ Θεοῦ, ὡς συνανθρωπισμὸν, τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς «χαρισματικόν» (H. Zahrt) κ.ο.κ. Ἐὰν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Δυτικὸς Χριστιανισμὸς καὶ ὡς «Ἐκκλησία» ἔχει, ἤδη, καταργηθεῖ, διὰ τῆς μετατροπῆς του, τόσον εἰς τὸν Καθολικισμὸν, ὅσον καὶ εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν, εἰς πολιτικὴν καὶ κοσμικὴν Institution, τότε δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ ὅτι, ἤδη, ὁ δυτικὸς Χριστιανισμὸς, ὡς περιεχόμενον τῆς θείας ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ Ἀποκαλύψεως, ἔχει καταστραφεί, ζεῖ δέ, ἀκόμη, οὗτος ὡς πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἰδεολογία.

Πλήθος Δυτικῶν στοχαστῶν ἐκφράζουν Πανθειστικὰς ἀπόψεις καὶ θεωρίας, τὰς ὁποίας παρακάμπτομεν, ἀφοῦ ὁ σκοπὸς εἶναι οὐχὶ μία ἱστορία ἰδεῶν, ἀλλ' ἡ κριτικὴ θεώρησις τῶν θεμελιωδῶν ρευμάτων, ποὺ ἐπηρέασαν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς θεολογίας, καθὼς καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις. Ἐξαιρέσιν, ὅμως, ἀποτελεῖ ὁ κορυφαῖος, Γερμανός, φιλόσοφος G. W. F. Hegel (1770-1831), ὅστις προέβη εἰς μίαν συνολικὴν καὶ περιεκτικωτάτην θεώρησιν τοῦ φαινομένου «Θρησκεία», ἐντάξας αὐτὴν ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ ΠανΛογικοῦ συστήματός του. Εἰς μὲν τὸν Μεσαιῶνα καταλογίζει οὗτος ἀντικειμενισμὸν καὶ ὑπερβατισμὸν, ἄνευ ἀποβλέψεως «εἰς τὴν ἱστορικὴν γνῶσιν τῆς πίστεως... Ἡ Θεολογία κατανοεῖ ἑαυτὴν ὡς ἐπιστημονικὴν γνῶσιν τῆς Χριστιανικῆς ἀληθείας» καὶ ἰσχύουν, «ἀπλῶς, αὐθενταί, ἐποικοδομὴ καὶ διδασχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας», ἐνῶ ὁ Προτεσταντισμὸς ἐπιζητεῖ νὰ ὑποτάξει «τὴν ἀνθρωπίνην Λογικὴν» καὶ νὰ ἀποδείξει, ὅτι αἱ Θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι εἶναι «ὑπέρτεραι... ἐκείνων, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψει ἡ Λογικὴ ἀφ' ἑαυτῆς» (350-351)⁴¹. Ὁ He-

41. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II* (1969), ἔκδ. Suhrkamp. Αἱ περαιτέρω σελίδες τίθενται ἐντὸς τοῦ κειμένου.

gel ἐπιζητεῖ, ἀντιθέτως, νὰ ἀποδώσει εἰς τὴν Θρησκείαν τὸ πλήρωμα τῶν περιεχομένων αὐτῆς: τὸ ἀντικειμενικὸν καὶ τὸ ὑποκειμενικόν, τὴν πίστιν καὶ τὴν γνώσιν κλπ., καὶ νὰ ἐνώσει ταῦτα εἰς μίαν λογικὴν καὶ ἁρμονικὴν συνύπαρξιν καὶ περιχώρησιν.

Τὴν Θρησκείαν κατανοεῖ οὗτος οὐχὶ ὡς ἐπιγέννημα καὶ ἐπακόλουθον ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν καὶ ἱστορικῶν συγκυριῶν, ἀλλ' ὡς τὴν ἔκφρασιν τῆς παρουσίας καὶ ἐπενεργείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῶν Ἀνθρώπων: οἱ Ἀνθρώποι θρησκεύουν, διότι κινεῖ αὐτοὺς πρὸς τοῦτο αὐτὸς ὁ Θεός. «Ἡ Θρησκεία εἶναι γέννημα τοῦ Θείου Πνεύματος καὶ οὐχὶ ἐπινόησις τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι γέννημα τοῦ Θείου ἐνεργεῖν καὶ προάγειν»⁴². Ἡ Θρησκεία εἶναι πιστεύειν, τοῦτο δὲ ἐμπερικλείει ἐν ἑαυτῷ καὶ τὸ γινώσκειν, καθὼς καὶ ἀντιστρόφως: «Δὲν ὑπάρχει πιστεύειν, χωρὶς νὰ εἶναι καὶ ἐννόημα, συλλογισμὸς, σκέψις, οὔτε δὲ καὶ νοεῖν, χωρὶς νὰ ἐμπερικλείει καὶ τὴν πίστιν» (352). Πίστις δὲ καὶ γνώσις ἔχουν πάντοτε καὶ «Ἀντικείμενον», πρὸς τὸ ὁποῖον ἀναφέρονται. «Πραγματικὸν γινώσκειν εἶναι τὸ συγκεκριμένον γινώσκειν ἐνὸς Ἀντικειμένου» (354), δὲν ὑπάρχει δὲ «πραγματικὴ γνώσις ἐκτὸς τοῦ Ἀντικειμένου αὐτῆς», ἀφοῦ ἔργον αὐτῆς εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: «νὰ ἐκφράσει τὴν φύσιν αὐτοῦ εἰς τὴν μορφήν τῆς ἐννοίας... Ἡ θέσις, λοιπόν, ὅτι ἡ θεώρησις τοῦ γινώσκειν δὲν εἶναι διάφορος τῆς θεωρήσεως τῆς φύσεως τοῦ Ἀντικειμένου αὐτοῦ, ἰσχύει ἀπεριορίστως» (356). «Ὁ Ἀνθρώπος εἶναι, κατ' οὐσίαν, συν-εἰδησις», τὴν δὲ «Θρησκευτικὴν συνείδησιν προσδιορίζει τὸ Θεῖον περιεχόμενον» (356). «Ἡ πίστις ἔχει, ὡς ἀντικείμενον τῆς συνειδήσεώς της, τὸν Θεὸν» (368), καί, ὡς ἐκ τούτου, καὶ ἡ πιστεύουσα γνώσις. «Ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα», τὸ δὲ Ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν μπορεῖ νὰ παραιτηθεῖ τῆς φορᾶς πρὸς γνώσιν Αὐτοῦ, — ἀκριβῶς δὲ τοῦτο εἶναι ὁ σκοπὸς του: «Ἡ ἀνύψωσις τοῦ νοοῦντος Πνεύματος πρὸς Ἐκεῖνον, Ὅστις εἶναι τὸ ὕψιστον Πνεῦμα, πρὸς τὸν Θεὸν» (356). Τὸ Θρησκεύειν, λοιπόν, ἐμπερικλείει, ἀναγκαίως, τὸ Θεολογεῖν, ὡς «τὸ ἔργον ἀποδείξεως τοῦ εἶναι τοῦ Θεοῦ» (357). Ἡ Θρησκεία δὲν μπορεῖ νὰ παραιτηθεῖ τῆς Θεολογίας της, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐσήμαινε παραίτησιν ἐκ τῆς φορᾶς πρὸς γνώσιν τοῦ Ἀντι-Κειμένου της. «Πίστις δέ, ἀπορρίπτουσα τὴν γνώσιν, εἶναι ἄνευ περιεχομένου καὶ γίνεται ἀφηρημένη» (366). Κύριον γνώρισμα τῆς πίστεως εἶναι οὐχὶ ἡ ἀλήθεια, ἀλλ' ἡ «βεβαιότης», «ἡμεῖς δὲ διακρίνομεν μεταξὺ βεβαιότητος καὶ ἀληθείας», ἥτις προσεγγίζεται, ὅμως, διὰ τῆς γνώσεως (370). Μόνον δὲ ἡ ἀλήθεια προσδίδει, ὄντως,

42. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* I (1925), ἐκδ. ὑπὸ G. Lasson, 44.

«ἀντικειμενικὸν» περιεχόμενον εἰς τὴν πίστιν, ἄλλως ἐκφυλίζεται αὕτη εἰς «ὑποκειμενισμόν», ὅστις ἐκδηλοῦται, ἀπλῶς, ὡς «*ΣυνΑίσθημα*» (Gefühl, 371). Τὸ ΣυνΑίσθημα δὲν ἀποκλείεται, ἀλλ' ἐμπερικλείεται εἰς τὸ Θρησκευεῖν, ἀποτελεῖ, ὅμως, τοῦτο «τὴν *μίαν* ὄψιν» αὐτοῦ, ἦτοι τὴν καθαρῶς «ὑποκειμενικὴν» (372 ἑξ.).

Ὅπως γίνεται ἀντιληπτὸν ὁ φιλόσοφος καὶ θεολόγος Hegel κατατείνει πρὸς ἀντεπίθεσιν ἐναντίον ὄλων τῶν πρὸ αὐτοῦ θεολογησάντων, μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ ἐπαναπροσδώσει εἰς τὴν Θρησκείαν ὅλα τὰ οἰκεία καὶ νόμιμα περιεχόμενα αὐτῆς εἰς μίαν ὀργανικὴν ἀλληλοπεριχώρησιν αὐτῶν. Οὕτως ἀπαλλάσσει τὴν «οὐσίαν» τῆς Θρησκείας ἐκ τῶν *ιστορικῶν* συγκυριῶν καὶ ἐξαρτήσεων, ἐκλαμβάνων ταύτην ὡς «γέννημα» τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀπορρίπτει, οὕτω, τὸν γνωστὸν ὡς Historismus. Ἐναγνώριζει, ὡς Ἐντικείμενον τῆς Θρησκείας τὸν Θεόν ἐν τοῦτοις ἀπορρίπτει κάθε Supranaturalismus, ὅστις *ἐξάγει* τὸν Θεὸν ἐκ τοῦ κόσμου: Ὁ Θεὸς εἶναι «οὐχὶ ἐν πνεῦμα ἐπέκεινα τῶν Ἄστρον, ἐπέκεινα τοῦ κόσμου, ἀλλὰ παρῶν, ὡς Πνεῦμα ἐν τῷ πνεύματι καὶ ἐν τοῖς πνεύμασιν»⁴³ ἀλλὰ καὶ κάθε Objektivismus, ὅστις κατανοεῖ τὴν Θρησκευτικὴν ἀλήθειαν ὡς *κατοχήν*, παραγνώριζων τὴν «ἱστορικότητα» αὐτῆς καὶ γνωρίζων «μόνον αὐθεντίας, παραινέσεις καὶ διδασχὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων» (350). Κυρίως, ὅμως, στρέφεται ὁ H. κατὰ τοῦ Subjektivismus τῶν Νεωτέρων χρόνων, ὅστις θέλει, ὡς *μόνον πραγματικόν*, τὸ ὑποκειμενικόν, διὰ νὰ τονίσει ὅτι Θρησκεία, ἦτις ἀπορρίπτει τὸν Θεόν, καθίσταται «ἄνευ περιεχομένου» (Inhaltslosigkeit, 366) καί, συνεπῶς, ἐκμηδενίζει ἑαυτήν. Ὁ Θρησκευτικὸς ὑποκειμενισμὸς θέτει τὸν Ἄνθρωπον, ὡς ἀρχὴν καὶ πηγὴν τῆς ἀληθείας, καὶ καταργεῖ, ἔτσι, τὸν Θεόν, ὡς ἀπόλυτον Ὀντότητα καὶ «τὸ *Πρῶτον* Κινεῖν», μεταλλάσσων, οὕτω, τὴν Θεολογίαν εἰς Ἀνθρωπολογίαν. Ὁ Θρησκευτικὸς ὑποκειμενισμὸς, ὡς πίστις ἐν βεβαιότητι, συναίσθημα κλπ., ὅστις ἐκφράζει *ζωντανὸν* καὶ *ἄμεσον* βίωμα, δὲν καταργεῖται, ἀλλ' ἀπλῶς σχετικοποιεῖται. Τέλος καὶ ἡ Θεολογία, ὡς περὶ Θεοῦ λόγος, ἐπανερχεται εἰς τὰ δικαιώματά της, οὐχί, ὅμως, ὡς σχολαστικὸς Logizismus, ἀλλ' ὡς ἐκδίπλωσις καὶ συνεπῆς ἀνάπτυξις τῶν ἐν τῇ *πίστει* περιεχομένων *λογικῶν* στοιχείων.

Ὁ H. ἐντάσσει τὴν Θρησκείαν εἰς τὸν φιλοσοφικὸν ΠανΛογισμόν του, θεωρῶν ὅτι «τὸ *Λογικόν* εἶναι τὸ *Πραγματικόν* καὶ τὸ *Πραγματικόν* τὸ *Λογικόν*»⁴⁴, τὸ δὲ Πραγματικόν εἶναι τὸ Ὅλον: «Τὸ Ἀληθές

43. Αὐτόθι, 43.

44. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, ἐν: H-G. Gadamer, μν. ἔργ.: Philosophisches Lesebuch 3 (1989), 106.

εἶναι τὸ Ὅλον»⁴⁵. Ἡ σκέψις του εἶναι μονιστικῆ-πανθειστικῆ: Ἐν τὸ πᾶν καὶ τὸ πᾶν Ἐν, τοῦτο δὲ εἶναι «τὸ ἀπόλυτον Πνεῦμα» ἢ «ὁ Θεός», τὸ Ὅποιον «κενοῦται» εἰς Κόσμον, διὰ νὰ ἐπιστρέφει εἰς Ἐαυτό. Εἰς τὸ «σχῆμα» τοῦτο ἢ τὴν ἀέναον ταύτην «ἀνακύκλῃσιν» «τοῦ Ἐνὸς καὶ Ταύτου» (Ph 18) ὑπάρχουν μὲν ποικίλαι ὄψεις καὶ πτυχαὶ τοῦ Πραγματικοῦ, οὐχί, ὅμως, καὶ οὐσιώδεις διαφοραὶ ἢ ἀντιθέσεις, — «ἐν τῷ Ἀπολύτῳ εἶναι Ὅλα ὅμοια» (Ph 19)—, ὅπως συμβαίνει τοῦτο εἰς τὴν Χριστιανικὴν ΘεοΚοσμοΘεωρίαν, ἣτις προβάλλει δύο οὐσιωδῶς διάφορα καί, ἐν πολλοῖς, ἀντίθετα εἶδη πραγματικοῦ: τὸ Θεῖον καὶ τὸ Κτιστόν, διότι μεσολαβεῖ ἡ Θεία ἐνέργεια τῆς «ἐξ οὐκ ὄντων» κτίσεως, ἣτις, ὅμως, ἀπουσιάζει ἐκ τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Η. Ὁ Hegel ἐκπροσωπεῖ συνεπῆ Μονισμόν ἢ Πανθεισμόν. Ἐδῶ ἰσχύει δηλ. ἡ κατὰ τοῦ Σωκράτους ἐπιρριφθεῖσα μομφή: «Ὡς αἰεὶ ταῦτὰ λέγεις, ὦ Σώκρατες», — διὰ νὰ ἀπαντήσῃ ἐκεῖνος: «Οὐ μόνον γε, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν αὐτῶν»⁴⁶. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην τὰ πάντα, εἰς τὸν Η., ταυτίζονται διακρινόμενα καὶ διακρίνονται ταυτιζόμενα. Φιλοσοφία, Θρησκεία καὶ Θεολογία ταυτίζονται, ὡς ἔχοντα ἀποκλειστικὸν περιεχόμενον τὸν Θεόν· οὐχὶ δὲ μόνον ἡ Θεολογία, ἀλλὰ καὶ ἡ Φιλοσοφία εἶναι Θεολογία: «Ἡ ἀληθὴς Φιλοσοφία ὁδηγεῖ εἰς τὸν Θεόν»⁴⁷. Συγχρόνως, ὅμως, ὑπάρχουν διακρίσεις καὶ διαφοραὶ μεταξὺ αὐτῶν, πηγάζουσαι ἐκ τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου θεωρήσεως τοῦ Πραγματικοῦ: ἄλλως καὶ ἄλλως καὶ ἄλλως θεωροῦν Θρησκεία, Θεολογία καὶ Φιλοσοφία τὸ Θεῖον. Ὁ στοχασμὸς δηλ. τοῦ Η. εἶναι οὐχὶ Λογικός: ἡ - ἦ, ἀλλὰ Δια-Λογικός: Αἱ διαφοραὶ καὶ ἀντιθέσεις τοῦ Πραγματικοῦ κατανοοῦνται οὐχὶ ὡς ἀλληλο-ἀποκλειόμενα, ἀλλ' ὡς περικυρῶσαι καὶ ἀλληλο-ἐμπερικλειόμενα εἰς τὰς ἀνωτέρας καὶ βαθυτέρας ἀκολουθίας καὶ συναφείας των. Τὸ ἔργον, λοιπόν, τῆς Φιλοσοφίας, ὡς τῆς ὑπερτάτης νοητικῆς διεργασίας, εἶναι ἡ ὑπέρβασις τῆς στατικῆς λογικῆς (Verstand) διὰ μιᾶς δυναμικῆς διαλεκτικῆς (Vernunft).

Ὅθεν καθίσταται προφανές, ὅτι ἡ προσήκουσα κατανόησις τῆς Θρησκείας προϋποθέτει τὴν ἔνταξιν αὐτῆς εἰς τὸν εὐρύτερον φιλοσοφικὸν στοχασμόν τοῦ Η., ὅστις, ὅμως, δὲν εἶναι ἐνιαῖος καὶ σταθερός, ἀλλὰ διῆλθε διὰ ποικίλων σταδίων, εἰς τὰ ὅποια καὶ ἡ Θρησκεία εἶχεν ἀντίστοιχον θέσιν. Π.χ. εἰς ἓν ἐκ τῶν προωίμων «ὑποτάσσει ὁ Hegel τὴν Φιλοσοφίαν εἰς τὴν Θρησκείαν, ἢ Φιλοσοφία ἀφομοιοῦται

45. G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes* (1952^o) 21 (ἐκδ. F. Meiner). Αἱ σελίδες ἐκ τοῦ ἔργου τούτου παρατίθενται ἐκτὸς τοῦ κειμένου μὲ τὴν ἐνδειξιν: Ph.

46. Πλάτωνος, *Γοργίας* 490e.

47. G. W. F. Hegel, μν. ἔργ. *Grundlinien...*, 108.

ὑπὸ τῆς Θρησκείας: εἰς τὴν Φιλοσοφίαν κατορθοῦται ἢ κατάληψις μόνον πεπερασμένων σχέσεων, αἵτινες, ὅμως, ὑπεμφαίνουσι τὸ ἐπέκεινα ἑαυτῶν. Ἡ Θρησκεία παριστᾷ —διὰ συμβόλων, μύθων καὶ τυπικῶν— τὸ ἄπειρον ἐκεῖνο, ταῦτὸν πρὸς ἑαυτὸ, Ὅλον, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἀφομοιοῦται τὸ φθαρόν»⁴⁸. Ἐνταῦθα, ὅμως, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ παρακολούθησις ὅλου τοῦ φάσματος ἐξελιξέως τῶν ιδεῶν τοῦ Η., ἀλλ' ἡ διατύπωσις ἀποκρυσταλλωθεισῶν τινῶν θέσεων αὐτοῦ, συναφῶν πρὸς τὴν Θρησκείαν.

Ὁ Η. εἶναι ιδεοκράτης, ἀκολουθῶν τὴν μεγάλην Πλατωνικὴν παράδοσιν: «Τὸ Πνευματικὸν εἶναι τὸ μόνον *Πραγματικόν*» (Ph 24). Τὸ συγκεκριμένον καὶ ἀτομικόν, τὸ ἱστορικόν, εἶναι, ἀπλῶς, μία «Στιγμὴ» (Moment) τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐκφράσεως αὐτοῦ· δὲν εἶναι ὅλη ἡ Ἀλήθεια, ἀλλὰ μία συγκεκριμένη ἐκδήλωσις αὐτῆς. «Τὸ ἰδιαίτερον Ἄτομον εἶναι τὸ ἀτελὲς πνεῦμα, μία συγκεκριμένη μορφή, τὴν ὅλην ὑπαρξιν τῆς ὁποίας προσδιορίζει εἰς καὶ μόνος ὄρος, ἐνῶ τῶν ἄλλων τὰ γνωρίσματα ὑφίστανται ἐξησθηνημένως... Ἡ συγκεκριμένη ὑπαρξις βυθίζεται εἰς μίαν ἀφανῆ Στιγμὴν,... καὶ εἶναι ἐν ἴχνος (Spur) μόνον» (Ph 26). Παράδειγμα ἡ περίπτωσις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «Διὰ τοὺς Ἀποστόλους δὲν ἦτο ὁ Χριστός, ὡς ζῶν, ὅ,τι ἦτο Οὗτος δι' αὐτοὺς, ἀργότερον, ὡς Πνεῦμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅτε, τὸ πρῶτον, κατέστη Οὗτος, ἀληθῶς δι' αὐτήν, πνευματικὴ συνείδησις. Ἐξ ἴσου ὀλίγον ἀγόμεθα εἰς ὀρθὴν σχέσιν, ἐὰν ἐνθυμούμεθα τὸν Χριστὸν μόνον ὡς ἐν ὑπάρξαν ἱστορικὸν πρόσωπον». Οὐδὲν εἶναι, λοιπόν, ὁ Χριστός, «θεωρούμενος μὴ-πνευματικῶς (geistlos)... Κάμετε ἐκ τοῦ Χριστοῦ ἐξηγητικῶς, κριτικῶς, ἱστορικῶς, ὅ,τι θέλετε,... τὸ ἐρώτημα, ὅμως, τὸ ὁποῖον παραμένει εἶναι: τί εἶναι ἡ Ἰδέα ἢ ἡ Ἀλήθεια καθ' αὐτήν», ἣτις κρύπτεται ὀπισθεν τῆς ἱστορικῆς μορφῆς Αὐτοῦ⁴⁹. Ἡ Ἀλήθεια δὲν εἶναι τι τὸ σταθερὸν καὶ στατικόν, ἀλλὰ φέρει δυναμικὸν καὶ ἐξελικτικὸν χαρακτήρα. «Ἡ Ἀλήθεια δὲν εἶναι χαραγμένον Νόμισμα, ἔτοιμον πρὸς παράδοσιν καὶ παραλαβὴν... Ὁ Dogmatismus, ὡς τρόπος σκέπτεσθαι ἐν τῇ γνώσει καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ, εἶναι ἡ ἄποψις, ὅτι ἡ Ἀλήθεια ὑπάρχει εἰς μίαν πρότασιν, εἴτε ὡς σταθερὸν πόρισμα, εἴτε ὡς δυναμένη, ἀμέσως, τὸ γνωσθεῖ» (Ph 33.34). «Τὸ Πραγματικὸν εἶναι τὸ ἑαυτὸ κινοῦν καὶ ἐν ἑαυτῷ ζῶν, τὸ εἶναι ἐν τῇ κατάληψι τοῦ. Τοῦτο εἶναι γίνεσθαι (Prozess), τὸ ὁποῖον γεννᾷ καὶ διατρέχει τὰς

48. O. Pöggeler, *G. W. F. Hegel: Philosophie als System*, ἐν: Grundprobleme der grossen Philosophen, ἐκδ. ὑπὸ J. Speck, II (1988³), 155.

49. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, ἐν: R. H. Grützmacher, μν. ἐργ.: Textbuch... I (1961⁴), 79.

ιδίας αὐτοῦ Στιγμᾶς (Momente), καί, ἀκριβῶς, ἡ ὅλη αὕτη κίνησις εἶναι τὸ θετικὸν καὶ ἡ ἀλήθεια αὐτοῦ» (Ph 39).

Ὁ Η. χρησιμοποιεῖ πλήθος κατηγοριῶν πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ «ἀπολύτου Πνεύματος», μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τὴν ἔννοιαν «Ζωῆς», κυρίως εἰς προώμους συγγραφάς του. Αὕτη δὲ κατανοεῖται ὡς ἐν γίνεσθαι, διὰ σειρᾶς ἱστορικῶν «Στιγμῶν», πρὸς αὐτοεξέλιξιν καὶ αὐτοσυνείδησιν. Ἡ πορεία τοῦ ἀπολύτου Πνεύματος συνιστᾷ κινήσιν ἐκ τοῦ μὴ-συνειδητοῦ πρὸς τὸ συνειδητόν, καὶ τοῦ Γενικοῦ, διὰ τοῦ μερικοῦ καὶ συγκεκριμένου, πρὸς τὸ Πνευματικόν. Ἐδῶ ἀρμόζει ἡ Εὐαγγελικὴ εἰκὼν: «Τὸ ἀκάθαρτον Πνεῦμα διέρχεται δι' ἀνύδρων τόπων, ζητοῦν ἀνάπαυσιν, καὶ οὐχ εὐρίσκει» (Μτθ. 12,43), ἦτοι: διὰ σειρᾶς «καθαρηθριῶν» στιγμῶν καὶ ἐμπειριῶν, διὰ νὰ φθάσει, τελικῶς, «εἰς ἑαυτό» (Λουκ. 15,17), εἰς τελειάν κάθαρσιν καὶ αὐτο-γνωσίαν. Οὕτω διέρχεται, τὸ πρῶτον, διὰ τῆς Φυσικῆς συνειδήσεως, διὰ τῆς ὁποίας ἀναζητεῖται τὸ νόημα καὶ τὸ πλήρωμα τῆς Ζωῆς εἰς τὸ ἐδῶ-τῶρα, δηλ. εἰς τὸν κόσμον τοῦ Αἰσθητοῦ καὶ εἰς τὰ ἀγαθὰ του, διὰ νὰ πορευθεῖ δι' αὐτοῦ, «μὴ εὐρίσκον ἀνάπαυσιν», περαιτέρω πρὸς τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν, διὰ τῆς ὁποίας ἔρχεται τὸ Πνεῦμα εἰς σχετικὴν, οὐχὶ εἰς ἀπόλυτον, αὐτο-γνωσίαν. Αὕτη δὲ προσλαμβάνει τὰς μορφὰς τῆς Φυσικῆς Θρησκείας (Ph 481 ἐξ.) καί, περαιτέρω, τῆς Τεχνητῆς Θρησκείας: «τῆς Θρησκείας τοῦ ἠθικοῦ Πνεύματος», εἰς τὴν ὁποίαν «ἡ γενικὴ Οὐσία παντὸς τοῦ Ἀτομικοῦ... ἔρχεται εἰς Ἀτομικότητα», προσφέρουσα ἀτομικὴν σωτηρίαν (Ph 490 ἐξ.), διὰ νὰ κορυφωθεῖ εἰς «τὴν ἀποκεκαλυμμένην Θρησκείαν» (Ph 521 ἐξ.), τὴν ὁποίαν ταυτίζει ὁ Η. πρὸς τὴν Χριστιανικὴν. «Εἰς τὴν Θρησκείαν ταύτην ἀπεκαλύφθη ἡ Θεία Οὐσία... Ἡ ἐνανθρώπησις αὕτη τῆς Θείας Οὐσίας... εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἀπολύτου Θρησκείας... Τὸ ταπεινότατον εἶναι, συγχρόνως, τὸ ὑψιστον» (Ph 528.529), ἀλλ' ὅμως, δὲν εἶναι αὕτη τὸ τέλειον, διότι τὸ ἀπόλυτον Πνεῦμα κινεῖται, εἰσέτι, εἰς τὸν χρόνον τοῦ Ἀρνητικοῦ (Negativität) καὶ τῆς Κενώσεως (Entäusserung). Τὸ τελικὸν στάδιον αὐτοῦ εἶναι ἡ Θεωρητικὴ συνείδησις, ὡς ἐπιστροφὴ τοῦ ἀπολύτου Πνεύματος εἰς ἑαυτό: εἰς τελειάν κάθαρσιν, αὐτο-γνωσίαν καὶ αὐτο-συνειδησίαν, εἰς ταύτισιν ἐν διακρίσει Ζωῆς καὶ Ἀληθείας καὶ Γνώσεως, ἄνευ, συγχρόνως, λήθης τῆς προτέρας, ἀρνητικῆς, ἐμπειρίας αὐτοῦ: «ἡ γνῶσις γινώσκει οὐχὶ μόνον ἑαυτὴν, ἀλλὰ καὶ τὸ Ἀρνητικὸν ἑαυτῆς, ἢ τὰ ἑαυτῆς ὅρια. Τὰ ὅρια γινώσκουν σημαίνει θυσιάζεσθαι γινώσκειν. Ἡ θυσία δὲ αὕτη εἶναι ἡ κένωσις, ἐν τῇ ὁποίᾳ τὸ Πνεῦμα καθιστᾷ τὸ ἑαυτοῦ γίνεσθαι εἰς Πνεῦμα» (Ph 563).

Τὸ νοητικὸν τοῦτο θέμα τῆς αὐτο-εκδιπλώσεως καὶ -ἐξελίξεως τοῦ Ἀπολύτου, ἢ ἄλλως πως: «τὴν ἐν ἑαυτῇ κυκλομένην κίνησιν τοῦ

Ἄληθους καὶ Πραγματικοῦ» (Ph 535) κατανοεῖ καὶ διατυπώνει ὁ Η. εἰς ποικίλας ἐρμηνευτικὰς παραλλαγὰς, καὶ δὴ ὑπὸ τὰς ἐννοίας: Ἀπόλυτον, Ἀλήθεια, Ἰδέα, ἀπόλυτον Πνεῦμα κλπ. Ἐκ τούτων ἀπομονώνομεν τὰ περὶ Ἀπολύτου Πνεύματος καὶ δὴ εἰς μίαν συγκεκριμένην συνάφειαν τῆς «*Phänomenologie*», τελοῦσαν εἰς ἄμεσον σχέσιν καὶ πρὸς τὴν Θρησκείαν. «Εἰς τὴν φαινομενολογίαν τοῦ Πνεύματος κάθε Στιγμὴ εἶναι διά-κρισις (Unterschied) τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς κινήσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ Πνεῦμα καταργεῖ καί, συγχρόνως, διασώζει ἑαυτὸ» (sich aufheben)⁵⁰. Ἡ κίνησις αὕτη τοῦ Πνεύματος εἶναι «εἷς εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφων κύκλος» (559), διανύομενος εἰς «τρεῖς» φάσεις: «Στιγμὰς» (Momente) ἢ «Στοιχεῖα» (Elemente). «Αἱ Στιγμαὶ αὗται κινήσεως εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ Πνεῦμα» (535).

Τὴν *πρώτην* φάσιν ἢ Θέσιν τοῦ Πνεύματος ὀρίζει ὁ Η. ὡς κίνησιν τῆς Οὐσίας (Substanz), υἱοθετῶν τὸν ὄρον τοῦ Β. Spinoza. «Ἡ Οὐσία εἶναι τό, εἰσέτι, ἀνανάπτουκτον *Καθαυτό*,... τὸ Ἐγὼ (Selbst) τοῦ Πνεύματος, ὅπερ δὲν εἶναι, εἰσέτι, *ἐδῶ*. Ὅ,τι δὲ εἶναι *ἐδῶ*, εἶναι τὸ μὴ, εἰσέτι, ἀναπτυχθὲν Ἀπλοῦν καὶ Ἄμεσον,... τὸ μὴ, εἰσέτι, ἔχον Ἐγὼ (selbstlos) Ἰπάρχον» καὶ περιέχον «μόνον ἀφηρημένας Στιγμὰς» (557). «Ἡ Οὐσία, ἣτις εἶναι τὸ Πνεῦμα, εἶναι τὸ *Γίγνεσθαι* (Werden) πρὸς ἐκεῖνο, πὸν εἶναι καθαυτό... Τὸ Πνεῦμα καθαυτό εἶναι ἢ κίνησις, ἣτις εἶναι τὸ γινώσκειν, — ἢ μεταβολὴ τοῦ *Καθαυτό* (Ansich) εἰς τὸ *Διἑαυτὸ* (Fürsich), τῆς Οὐσίας εἰς τὸ Ἰποκειμένον (Subjekt), τοῦ ἀντικειμένου τοῦ *ΣυνΕιδότος* (Bewusstsein) εἰς ἀντικείμενον τοῦ *ΑὐτοΣυνΕιδότος* (Selbstbewusstsein),... εἶναι ὁ εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφων Κύκλος, ὡς ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος ἑαυτοῦ... Ἡ Οὐσία ἔχει ἐν ἑαυτῇ, ὡς Ἰποκειμένον, *τὴν πρώτην, ἐσωτερικὴν, ἀναγκαιότητα*, «τὴν ἄμεσον *Ἐνότητα* τοῦ Νοεῖν καὶ τοῦ *Εἶναι*, τῆς ἀφηρημένης Οὐσίας καὶ τοῦ Ἐγὼ» (558.559), «διότι δὲν εἶναι αὕτη Ἰποκειμένον, οὔτε τὸ περὶ ἑαυτοῦ καὶ πρὸς ἑαυτὸ δια-λεγόμενον ἢ οὔτε τὸ ὡς Πνεῦμα αὐτο-νοούμενον» (560). Ἦτοι: Εἰς τὴν *πρώτην* φάσιν τοῦ Πνεύματος εἶναι «Οὐσία», τ.ἔ. ἐν δυνάμει, ἐν σπέρματι: εἰς τὴν μὴ εἰσέτι ἀνεπτυγμένην, συνειδητὴν, δια-λογικὴν μορφήν καὶ αὐτεπίγνωσιν.

Ἡ *δευτέρα* φάσις τοῦ Πνεύματος ἐκφράζει τὴν ἐξωστρέφειαν, τὴν ἐκ-στασιν, τὴν ἀντίθεσιν, ὡς τὴν κένωσιν, ἀλλοτριώσιν, ἀποξένωσιν καὶ τὸ ἀρνητικόν: «Ἡ αἰωνία Οὐσία, ὡς ἡ ΑὐτοΚίνησις,... γίνεται ἐν Ἄλλο» (Anderes, 537)· τοῦτο δὲ εἶναι «τὸ Ἀρνητικὸν καί, οὔτω,

50. G. W. F. Hegel, μν. ἔργ.: *Phänomenologie...*, 562. Οἱ περαιτέρω ἐν τῷ κειμένῳ σημειούμενοι ἀριθμοὶ προέρχονται ἐκ τοῦ ἔργου τούτου.

τὸ πρὸς ἑαυτὸ Ἐντικειμένον», ἢ ἄλλως πως: «Τὸ αἰώνιον ἢ ἀφηρημένον Πνεῦμα μεταβάλλει ἑαυτὸ εἰς ἓν Ἄλλο ἢ εἰσέρχεται εἰς τὸ εἶναι, καὶ ἀμέσως εἰς τὸ ἄμεσον εἶναι, δημιουργεῖ δηλ. ἓνα Κόσμον» (536). «Διὰ τῆς Στιγμῆς ταύτης τοῦ Ἄλλως-εἶναι ἐκφράζεται, συγχρόνως, ἡ ἑτερότης» τοῦ Πνεύματος πρὸς ἑαυτό, ἣτις «διχάζεται εἰς δύο μέρη: τὸ ἀγαθόν, πὸν παρέμεινε, καὶ τὸ κακόν, πὸν ἔγινε», καὶ ἣτις, ὅμως, δὲν εἶναι «πολλὰ» (Vielheit), ἀλλὰ «μόνον Ἐν» (538). Ἡ δευτέρα αὕτη φάσις ἐκφράζει «τὴν αὐτο-συγκατάβασιν» (Selbsterniedrigung), «τὴν ἀλλοτριώσιν (Entfremdung), τῆς θείας Οὐσίας» (539). Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην φάσιν «ἡ ἐξω-στρέφεια (Entäusserung) εἶναι οὐχὶ μόνον ἀρνητικὴ, ἀλλὰ καὶ θετικὴ» (549): τὸ ἀγαθὸν συνυπάρχει μετὰ τοῦ κακοῦ, «ὃ δὲ Ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀνούσιον Ἐγὼ καὶ τὸ συνθετικὸν ἔδαφος τοῦ ὑπάρχειν καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀμφοτέρων» (539). Τὸ Πνεῦμα γίνε-ται, ἐδῶ, «εἶναι διὰ τὸ Ἀλλότριον» (551) καὶ μεταβάλλεται εἰς τὸ Ἀλλότριον καὶ Ἀντιθετον: «βυθίζεται... εἰς τὸ Μὴ-Ἦν», ἐνῶ, «συγχρό-νως, διασώζει τὴν δύναμιν, ἐν τῇ ἐξω-στρεφείᾳ του, νὰ παραμένει ταῦ-τὸ πρὸς ἑαυτὸ» (561), ἐν ἐπιγνώσει τῆς ἀλλοτριώσεώς του, ἀφοῦ τοῦτο «γινώσκει... καὶ τὸ Ἀρνητικὸν» (563). Ἐδῶ κυριαρχεῖ τὸ μὴ-Ἦν, ὃ Θά-νατος, ὅστις, ὅμως, εἶναι θάνατος οὐχὶ μεμονωμένων ὄντων, ἀλλ' αὐ-τοῦ τοῦ Πνεύματος: «ἐν τῇ κενώσει τῆς θείας Οὐσίας γίνεται ἡ Σάρξ» (541), τὸ θνητόν. Ἐχομεν τὴν Ἀνθρωπο-γένεσιν (Menschwerdung): «τὸν ἀποθανόντα θεῖον Ἀνθρωπον ἢ ἀνθρώπινον Θεὸν» (545.543). Τὸ Πνεῦμα «πορεύεται πρὸς τὸν θάνατον» (540). Τὸ Ἦν γίνεται «τὸ Μὴ-Ἦν» (542). Ἐδῶ ἀναδέεται «τὸ ὀδυνηρὸν αἶσθημα τῆς δυστυχούς συνειδήσεως: αὐτὸς ὁ Θεὸς ἀπέθανεν» (546). Ὁ Η. ἀνάγεται εἰς τὴν σύμπτωσιν ὄντος καὶ Μὴ-Ἦντος, προσεγγίζων, ἔτσι, τὴν Χριστιανικὴν μυστικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν Ὁρθόδοξον, παράδοσιν: τὸ Πνεῦμα εἶναι «ταῦ-τὸ καὶ οὐχὶ ταῦτό, ἡ ταυτότης καὶ ἡ μὴ-ταυτότης» (542). Εἰς τὸν χώρον τοῦτον τοῦ Θετικο-Ἀρνητικοῦ καὶ τῆς Ἀντι-Θέσεως ἐντάσσει ὁ Η. καὶ τὴν Θρησκείαν, ὅπως θὰ ἴδωμεν εὐθύς κατωτέρω, ἣτις, οὕσα Βεβαιό-της (Gewissheit), δὲν εἶναι ἡ Ἀλήθεια (Wahrheit), ἀλλὰ «μείγμα» ἀλη-θείας καὶ πλάνης, λογικοῦ καὶ παρά-λογου, θετικοῦ καὶ ἀρνητικοῦ. Βα-θύτατα νοήματα ἐκφράζονται διὰ τῆς δευτέρας ταύτης φάσεως τοῦ Πνεύματος, ὅπως τὸ θεοκεντρικόν, ἱστορικὸν καὶ τελολογικὸν στοι-χεῖον συνόλου τῆς «κοσμικῆς» πραγματικότητος: φυσικῆς καὶ ἱστορι-κῆς, καὶ ἡ ἐν ταῦτῳ καὶ διακρίσει συνύπαρξις ἀμφοτέρων: θετικοῦ καὶ ἀρνητικοῦ, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ζωῆς καὶ θανάτου, — ὅλα, ὡς «στιγμαί» τοῦ αὐτοῦ ἀντι-κειμενικοῦ, ἀπολύτου, Πνεύματος.

Ἡ τρίτη, καὶ τελικὴ, φάσις τοῦ Πνεύματος συνιστᾷ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ εἰς ἑαυτό, ἐν πληρότητι ἀληθείας καὶ ἐπιγνώσεως· εἶναι αὕτη ἡ

Στιγμὴ τῆς *Συν-Θέσεως*. Τὸ Πνεῦμα, ἀφορηθὲν ὡς «ἀνανάπτυκτος» καὶ «ἀσυνειδήτος» «Οὐσία», ἐβυθίσθη εἰς τὸ Ἄντι-Θετον: εἰς τὸ ἀρνητικὸν καὶ τὸν θάνατον, διὰ τὸ «ἀναδυθεῖ», ὡς Σύν-Θεσις, διὰ τῆς αὐτο-συνειδήτου ἐπιστροφῆς εἰς ἑαυτό. «Διὰ τοῦ θανάτου της, ἡ ἀπόλυτος Οὐσία καταλλάσσεται πρὸς ἑαυτήν,... εἰς ἑαυτὴν ἐλθοῦσα· τὸ ἄμεσον εἶναι τῆς πραγματικότητος ἔπαυσε νὰ εἶναι ἐν ξένον ἢ ἐξωστρεφές, μὲ τὸ νὰ ἀφομοιωθεῖ, νὰ γίνῃ Γενικόν. Ὅθεν ὁ θάνατος οὗτος εἶναι τὸ ἀνίστασθαι ὡς Πνεῦμα» (540), ὅπερ «ἐπιστρέφει εἰς τὸ Ἐγὼ του, καί, οὕτω, χωρεῖ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ δευτέρου Στοιχείου τοῦ προσδιορισμοῦ του, τὴν φαντασίαν, εἰς τὸ τρίτον, τὴν Αὐτο-Συνειδήσιαν ὡς καθαυτήν... Ἐδῶ γίνεται ἡ Οὐσία, τὸ πρῶτον, Πνεῦμα ὡς ἐν ἑαυτῇ διαλεγομένη καὶ λαμβάνει χώραν ἢ συμφιλίωσις (Versöhnung) τῆς θείας Οὐσίας μὲ τὸ Ἄλλότριον» (541). Ἦ: «διὰ τοῦ γεγονότος τῆς αὐτο-εκ-στάσεως (Entäusserung) τῆς θείας Οὐσίας, διὰ τῆς γενομένης ἐν-ανθρωπήσεως καὶ τοῦ θανάτου της, ἡ θεία Οὐσία συμφιλιοῦται μὲ τὸ ἴδιον εἶναι της», καί, ἔτσι, «ἐπιστρέφει τὸ Πνεῦμα εἰς ἑαυτὸ ἐκ τῆς ἀπολύτου Ἄντι-Θέσεως,... ἦτοι τὴν Διά-Στασιν (Entzweien) ἢ τὸ Ἀρνητικόν,... καθ' ὅσον ἡ Διά-Στασις αὕτη εἶναι τὸ δι' ἑαυτὸν γίνεσθαι (Fürsichwerden), τοῦτο δὲ εἶναι τὸ Κακὸν» (555).

Εἰς τί συνίσταται, κυρίως, ἡ ἐπάνοδος αὕτη τοῦ Πνεύματος εἰς ἑαυτό; —Εἰς τὸ πλήρωμα τῆς Ἀληθείας καὶ τῆς ἐπι-γνώσεως αὐτῆς: ἐδῶ κυριαρχεῖ, ἀποκεκαθαρμένον ἐκ τῶν λοιπῶν, τὸ Λογικὸν στοιχεῖον ἢ Λογικὴ, μετὰ τὴν μακρὰν περιπέτειαν αὐτῆς, μέσῳ τῶν δυνάμεων, ἀλόγων καὶ ἀσυνειδήτων, δυνάμεων, ἔρχεται εἰς τὴν πλήρη καὶ ἀπόλυτον ἐπικράτησίν της: τὸ βασιλεῖον τοῦ Λόγου εἶναι τὸ ἔσχατον παντὸς τοῦ Πραγματικοῦ, ἄνευ Ἄντι-Θέσεων καὶ τοῦ Κακοῦ, ἢ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. «Ἡ ἐσχάτη τῶν Στιγμῶν τούτων εἶναι, ἀναγκαίως, αὐτὴ ἢ Ἐνότης, καὶ συνενώνει, ὅπως καὶ διαφωτίζει, ὄντως, τὰ πάντα ἐν ἑαυτῇ,... ἢ τρίτη αὕτη Στιγμὴ ἰσχύει μόνον ὡς Γνώσις» (Wissen, 552). «Τὸ Πνεῦμα ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὸ ὡς γινῶσκον Πνεῦμα» (546) ἔχομεν «τὴν ἀπόλυτον γνῶσιν,... τὴν ἐν-νοοῦσαν γνῶσιν, τὴν Ἀλήθειαν, οὐχὶ μόνον ὡς Βεβαιότητα,... ἀλλ' εἰς τὴν μορφήν τοῦ αὐτο-γινῶσκον διὰ τὸ γινῶσκον Πνεῦμα» (556). Εἰς τὴν ἐσχάτην, τρίτην, φάσιν του τὸ «Κοσμικὸν Πνεῦμα» (Weltgeist) «διαλέγεται πρὸς ἑαυτὸ» (559) «ἐν τῇ γνώσει», ἀφοῦ «ἀπέλαβε τὸ καθαρὸν στοιχεῖον τοῦ ὑπάρχειν του, τὴν Ἐν-Νοίαν» (Begriff). Τὸ ὑψιστον εἶναι «ἡ Ἐπιστήμη» (Wissenschaft, 562), τὸ «στοιχεῖον» τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Γνώσεως.

Ἐδῶ ἰσχύει τὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως: «Πλέον ἐστὶ τοῦ πιστεῦσαι τὸ γνῶναι»⁵¹.

Ὁ Hegel ὑπῆρξε, συνάμα, κορυφαῖος, Προτεστάντης, θεολόγος: Εἰς τὸν Χριστιανισμόν εἶδε τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ Ἀπολύτου καὶ προσεπάθησε νὰ ἐντάξει αὐτὸν εἰς τὸ ἐνιαῖον, δια-λεκτικόν του, σύστημα, ἢ μᾶλλον: ἐνεπνεύσθη, βαθέως, ὑπὸ τῶν θέσεων του εἰς τοὺς φιλοσοφικοὺς στοχασμούς του. Ἐπίστευε δέ, ὅτι τὸ «πιστεῦω» του δὲν ἀντίκειται πρὸς τὰς θεμελιώδεις, Χριστιανικὰς, ἀρχάς, ἀλλ', ἀπλῶς, ἐκφράζει καὶ διατυπώνει ταύτας εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν γλῶσσαν καὶ ὀρολογίαν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Θρησκευτικὴν. Οὗτος δὲν ἐργάζεται Ἀγιογραφικῶς, ἀλλὰ Δογματικῶς, υἱοθετῶν τὰ δύο θεμελιώδη δόγματα τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἤτοι τὸ Τριαδικὸν καὶ τὸ Χριστολογικόν, καὶ προσπαθῶν νὰ διεισδύσει εἰς τὸν «νοῦν» αὐτῶν, ἤτοι εἰς τὴν ἐσωτερικὴν «λογικὴν», ἣτις διέπει καὶ συνέχει ταῦτα. Οὕτω, ταυτίζων Θεὸν καὶ Πνεῦμα, ἀναφέρει, ὅτι τὸ Τριαδικόν, περὶ Θεοῦ, χριστιανικὸν δόγμα δικαιώνει τὴν δια-λεκτικὴν, φιλοσοφικὴν του, σύλληψιν. Τὸν Θεὸν ὀρίζει οὗτος ὡς τὴν ἐν ἑαυτῇ δια-λεγομένην, διακρινομένην καὶ ταυτιζομένην Ὀντότητα: «Θεὸς εἶναι τοῦτο: διάκρισις ἑαυτοῦ πρὸς ἑαυτόν, ἀντι-κείμενον εἶναι ἑαυτοῦ, καί, ἐν τῇ διακρίσει ταύτῃ, τὸ ταῦτόν εἶναι πρὸς ἑαυτόν, —τοῦτο εἶναι τὸ Πνεῦμα» (R 187)⁵². Ἐδῶ προβάλλονται τὰ ἀκόλουθα «στοιχεῖα»: Ὁ Θεὸς εἶναι, τὸ πρῶτον, «ἐν ἐπέκεινα, ἐν ἄγνωστον» (R 187), —αὐτὸ εἶναι ὁ Πατήρ. Περαιτέρω ἐξαντι-κειμενικεῦει Οὗτος ἑαυτόν, καὶ γίνεται ἐν «γνωστόν»: κόσμος, ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ, ἄνθρωπος, —τοῦτο εἶναι ἡ «ἀποκάλυψις» Αὐτοῦ ἢ ὁ Υἱός. Ἀλλ', ἐδῶ, εἰς τὴν ξένην, τὸ ἀρνητικὸν καὶ τὸν θάνατον, δὲν ἀπόλλυται, δὲν βυθίζεται εἰς τὸ Μηδέν, ὁ Θεὸς, ἀλλὰ κάμνει, πολλῶ μᾶλλον, ὑπέρβασιν τοῦ Μη-ὄντος καὶ ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν ἐν δόξῃ, διὰ τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἰησοῦ, —τοῦτο δὲ εἶναι, χριστιανικῶς ἐκφερόμενον, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Ἔτσι κατορθώνει ὁ Η. τὴν εἰς ἐν σύλληψιν καὶ περιχώρησιν τῶν ποικίλων ὄψεων τοῦ Πραγματικοῦ: τὸν ὑπερβατικὸν καὶ ἀντικειμενικὸν (Objektivität, R 189) χαρακτῆρα αὐτοῦ, τὸν μυστηριώδη καὶ ἄγνωστον, ὡς τὴν Θεσιν (Πατήρ), τὸν Κοσμικὸν καὶ ὑποκειμενικὸν (Subjektivität), υἱοθετῶν, ἔτσι, τὸ ὑποκειμενικὸν αἶσθημα τῶν Νέων χρόνων (R 190). Ἐδῶ ἀνήκει ἡ Ἀντί-Θεσις: ἡ φανέρωσις τοῦ Θείου καί, μαζί: τὸ σχετικὸν καὶ φθαρτόν, τὸ ἀρνητικὸν καὶ ὁ θάνατος

51. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* ΣΤ', 14 (ΒΕΠ 8, 218).

52. G. W. F. Hegel, μν. ἔργ. ἐν ὑποσημειώσει 41. Αἱ ἐντὸς τοῦ κεμένου παρατιθέμεναι σελίδες ἐκ τοῦ ἔργου τούτου φέρουν τὴν ἐνδειξιν R.

(Υἱός). Καί, τέλος, τὴν ὀργανικὴν ἐνότητα καὶ ταύτισιν ἀμφοτέρων ὡς τὴν Σύν-Θεσιν, ἤτοι «τὴν εἰς ἑαυτὸ ἐπιστροφὴν» τοῦ Πνεύματος ἐν αὐτεπιγνώσει (Ἅγιον Πνεῦμα· R 189).

Τὰ νοήματα ταῦτα ἐκφράζει καὶ ὁ Χριστιανισμός, μὲ τὸν δικόν του, Θρησκευτικόν, τρόπον, διὸ καὶ εἶναι οὗτος ἡ «τελεία», ἡ «ἀπόλυτος», ἡ «ἀποκεκαλυμμένη» Θρησκεία. «Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ Πνεῦμα, ... τὸ Πνεῦμα εἶναι πρό-οδος, εἶναι κινήσις, ζωὴ» (R 221). «Τὸ Πνεῦμα εἶναι ἡ θεία ἱστορία, ἡ πρόοδος τῆς διακρίσεως, διαιρέσεως καὶ ἐπιστροφῆς εἰς ἑαυτὸν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ» (R 214). «Ὁ Θεός, εἰς τὴν αἰωνίαν Οὐσίαν του παρ' ἑαυτῶ», – «τοῦτο εἶναι ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς» (R 214.216). Ὁ Θεός, «ὡς θεία αὐτο-ἀποκάλυψις», – τοῦτο εἶναι «ἡ Βασιλεία τοῦ Υἱοῦ». Εἰς μὲν τὴν «πρώτην» περίπτωσιν «ὁ Θεός, ὡς ὁ Υἱός, δὲν εἶναι, εἰσέτι, διακεκριμένος ἐκ τοῦ Πατρὸς», ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν «ὀρίζεται ὁ Υἱὸς ὡς τὸ Ἄλλοτριον» (R 216). Ἀμφοτέροι, ὁμως, οἱ προσδιορισμοὶ οὗτοι ὑπεμφαίνουσι τὸ αὐτό: «τὸν Θεόν, ὡς τὸ ταῦτόν, τὸ Ἐν, ... καί, συγχρόνως, τὸ ἀφ' ἑαυτοῦ διακρινόμενον» (R 221). Ἐδῶ, εἰς τὴν Βασιλείαν τοῦ Υἱοῦ, παύει ὁ Κόσμος, ὡς φύσις καὶ ὡς ἱστορία, νὰ εἶναι μία ξένη καὶ ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ πραγματικότης καὶ «γίνεται Θεία ἱστορία, ἡ ἱστορία τῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ» (R 217).

Ἡ τρίτη φάσις τῆς Θείας προόδου συνιστᾷ τὴν «Βασιλείαν τοῦ Πνεύματος», ὡς τὴν «ἐπιστροφὴν» τοῦ Θεοῦ, ἐκ τοῦ Ἄλλοτρίου, εἰς Ἐαυτόν: εἶναι αὕτη «ἡ πρόοδος τῆς Συμφιλίωσης» τοῦ Θεοῦ πρὸς Ἐαυτόν, καὶ «τοῦ Ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεόν» (R 217). Ἡ τρίτη αὕτη περίοδος τοῦ Θεοῦ χαρακτηρίζεται ὡς ἡ τῆς Ἀγάπης. Ὁ Ἡ. ἀφορμᾶται, ὡς πρὸς τοῦτο, ἐκ τῆς Ἀγιογραφικῆς ρήσεως: «Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ Ἀγάπη» (R 222). «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἡ αἰωνία Ἀγάπη» (R 221). «Ἡ Ἀγάπη εἶναι μία διάκρισις μεταξὺ δύο, οἵτινες, ὁμως, ὡς ὁ εἷς διὰ τὸν ἄλλον, δὲν εἶναι διακεκριμένοι. Τὸ συναίσθημα καὶ τὸ συνειδὸς τῆς ταυτότητος ταύτης εἶναι ἡ Ἀγάπη, νὰ εἶμαι δηλ. ἐκτὸς ἐμοῦ: ἔχω τὴν αὐτο-συνειδήσίν μου οὐχὶ ἐν ἐμοί, ἀλλ' ἐν τῷ Ἐτέρῳ, ... τὸ ὁποῖον, Ἐτερον, μὲ τὸ νὰ εἶναι, ὁμοίως, ἐκτὸς ἑαυτοῦ, ἔχει τὴν αὐτο-συνειδήσίν του μόνον ἐν ἐμοί, καί, οὕτως, εἶναι ἀμφοτέρα μόνον τὸ συνειδὸς τοῦτο τῆς ἑαυτῶν ἐκ-στάσεως καὶ τῆς ταυτότητός των. Ἡ ἐνόρασις, τὸ αἶσθημα, ἡ γνῶσις αὕτη, – τοῦτο εἶναι ἡ Ἀγάπη. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ Ἀγάπη, ἤτοι: τὸ διαφέρειν καὶ ἡ ἀπάλευσις τῆς διαφορᾶς ταύτης... Ὁ Θεὸς εἶναι Πνεῦμα... Ὁ Θεὸς γεννᾷ αἰωνίως τὸν Υἱόν του, ὁ Θεὸς διαφοροποιεῖται ἐξ ἑαυτοῦ, ... μὲ τὸ νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς εἰς τὸ τεθὲν Ἄλλοτριον (ὁ τρόπος τῆς Ἀγάπης)... Ἡ αἰωνία αὕτη Ἰδέα ἐκφράζεται εἰς τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν ὡς ἁγία Τριάς· αὕτη

είναι ὁ Θεὸς ὡς αἰδίως *τριαδικὸς*» (R 222.223). Τὸ τριαδικὸν τοῦτο «δόγμα» τοῦ Χριστιανισμοῦ παριστᾷ «τὴν αἰωνίαν ἀλήθειαν», ἣτις ἰσχύει καὶ «δι' ὅλην τὴν Φιλοσοφίαν» (R 22) καὶ ἣτις συμπίπτει, ἐν προκειμένῳ, πρὸς τὴν Θεολογίαν, ὑπὸ διάφορον, ὅμως, τρόπον ἐκφορᾶς καὶ διατυπώσεως. «Εἰς τὴν σχέσιν *Πατρός, Υἱοῦ καὶ Πνεύματος* ἐκφέρεται ἡ Τριαδικότης εἰς μίαν παιδικὴν σχέσιν,... ἐνῷ ἡ Λογικὴ δὲν χρησιμοποιοῖ τοιαύτας κατηγορίας... Ὁ ἀφηρημένος Θεός, ὁ Πατήρ, εἶναι τὸ Γενικόν... Τὸ ἄλλο, ὁ Υἱός, εἶναι ἡ ἄπειρος Ἰδιαιτερότης, ἡ φανέρωσις, τὸ δὲ τρίτον, τὸ Πνεῦμα, εἶναι... *τὸ ἐν ἑαυτῷ περιέχον τὰ πάντα*,... ὡς Ὀλότης (Totalität), *Γενικόν*, – ταῦτα δὲ τὰ τρία εἶναι τὸ Πνεῦμα» (R 234).

Παρὰ τὴν ἐντυπωσιακὴν προσπάθειαν νὰ ἐρμηνεύσει καὶ νὰ ἐκφράσει, καὶ φιλοσοφικῶς, τὴν *Χριστιανικὴν ἀλήθειαν*, δὲν κατώρθωσε νὰ διεισδύσει ὁ Hegel εἰς τὰ βαθύτερα περιεχόμενα τῆς θείας ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ Ἀποκαλύψεως, ἀλλ', ἀντιθέτως, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξαρθεῖ, ἐν προκειμένῳ, ἡ μεγαλοφυΐα του ὑπεράνω τοῦ Νεοπλατωνικοῦ μονισμοῦ τῆς θεολογίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καὶ τῶν μετ' αὐτὸν Δυτικῶν θεολόγων, διὸ καὶ παρεποίησε καὶ ἐκακοποίησε, πολλαπλῶς, τὰ δύο θεμελιώδη – τὸ Τριαδικὸν καὶ τὸ Χριστολογικὸν – Χριστιανικὰ δόγματα. Ὁ Η. εἶναι *Οὐσιο-κράτης*, ὅπως καὶ ὅλη ἡ Δυτικὴ, ἐκ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ ἀφορμωμένη, φιλοσοφικὴ θεολογία. Ἀφετηρία του, τὸ ἀρχικόν, εἶναι ἡ Οὐσία τοῦ Spinoza: τὸ ἀνανάπτυκτον, ἀσυνείδητον κλπ., τὸ ὁποῖον, ἐκ μιᾶς ἀδηρίτου ἀνάγκης κινούμενον, αὐτο-προάγεται εἰς «Υἷόν»: κόσμον, ἄνθρωπον, ἑνανθρώπησιν κλπ., διὰ νὰ ἐπιστρέψει, ἐκ νέου, εἰς ἑαυτό, ὡς «Ἅγιον Πνεῦμα», ἐν αὐτο-συνειδήσει καὶ αὐτεπιγνώσει. Ὅπως δὲποτε, ὅμως, τὸ ἀνανάπτυκτον καὶ ἀσυνείδητον τοῦτο τοῦ Η. – ἡ Οὐσία – δὲν εἶναι ὁ *ζῶν Θεὸς-Πατήρ* τῆς Βίβλου.

Ἄλλ' ἐρχόμεθα εἰς τὸν «Υἷόν». Ὁ Η. ὑπονοεῖ, ὡς Υἷόν, ἀπλῶς τὸν Κόσμον, ὅστις, ὅμως, δὲν εἶναι *ἄλλη, οὐσιωδῶς, διάφορος* τοῦ Θεοῦ πραγματικότης, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Θεός, ἄλλως πως ἐκ-φαινόμενος. Ὁ Κόσμος δὲν εἶναι πραγματικός, δηλ. «κόσμος»: κτίσις, ἀλλ' εἶναι, ἀπλῶς, θεο-φάνια, ἣτοι ὁ Θεὸς ὡς Κόσμος, – ἐδῶ ὑποφώσκει ἡ περὶ *μεταμορφώσεων* τοῦ Θεοῦ ἰδέα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Κόσμος εἶναι, λοιπόν, «φαινόμενον» τοῦ Θεοῦ, «ὁ *Καθρέπτης* τῆς ἰδέας» (R 204). «Ὁ Θεὸς δὲν δημιουργεῖ τὸν Κόσμον, ἀλλ' εἶναι ὁ *αἰώνιος* Δημιουργός, αἰωνία αὐτο-αποκάλυψις, ἐνεργεῖν» (R 193), – συμφῶνως καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς *actus purus* (R 223), ἀλλὰ καὶ τοῦ Ὁριγένους περὶ αἰωνίως δημιουργοῦντος Θεοῦ καὶ συναιωνίου κόσμου. «Ἡ Θεία φύσις εἶναι *ταύτη* πρὸς τὴν Ἀνθρωπίνην φύσιν» (Ph 529), «τὸ Γενικὸν καὶ τὸ ἀτομικὸν Πνεῦμα, τὸ ἄπειρον καὶ τὸ πεπερασμένον εἶναι

ἀχωρίστως συνημμένα· ἡ ἀπόλυτος αὐτὴ ταύτισις (Identität) ἀμφοτέρων εἶναι ἡ *Χριστιανικὴ* θρησκεία καὶ τὸ περιεχόμενόν της» (R 189).

Ἡ «ταύτισις», ὅμως, αὐτὴ Θεοῦ καὶ Κόσμου, ἀπειρου καὶ κτιστοῦ, δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἀλήθειαν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Ἡ Χριστιανικὴ θεολογία κάμνει *οὐσιώδη* διάκρισιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ Κόσμου, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Ἀνθρώπου. Καὶ παραδέχεται μὲν καὶ αὐτὴ, ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι ἡ εἰς τὸν Κόσμον ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ-Πατρὸς, καὶ ὅτι διὰ τῆς παρουσίας Αὐτοῦ – πρόνοια – καί, περαιοτέρω, διὰ τῆς «σαρκώσεως» τοῦ Υἱοῦ *γίνεται* – δὲν εἶναι ἐξ ὑπαρχῆς – ὁ Κόσμος καὶ δική του «σὰρξ» καὶ *προσλαμβάνει* – δὲν *ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ* – ἀπειρον, θείαν, ἀξίαν, εἰσελθὼν εἰς τὴν Θείαν Ζωὴν, διὰ τῆς Ἀναστάσεως, Ἀναλήψεως καὶ τῆς ἐξ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ-Πατρὸς καθέδρας τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ διαχωρίζει, *οὐσιωδῶς*, τὴν ὑπόστασιν τοῦ Υἱοῦ ἐκ τῆς Ὀντότητος τοῦ Κόσμου. «Ὁ μὲν Υἱὸς φύσει καὶ γνήσιός ἐστι τοῦ Πατρὸς, ἴδιος τῆς οὐσίας Αὐτοῦ, ... οὐκ ἐστι κτίσμα οὔτε ποίημα», «τὰ δὲ Κτίσματα, ἐξ οὐκ ὄντων γενόμενα, ... ἀλλότρια τοῦ Λόγου ἐστίν»⁵³. Ὁ Υἱὸς εἶναι, φύσει καὶ οὐσιωδῶς, διάφορος τοῦ Κόσμου Ὀντότης, εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ὁποίου εἰσηλθεν: Οὗτος μὲν εἶναι Θεός, ὁ δὲ Κόσμος, *ἐκτὸς* τοῦ Θεοῦ κειμένη πραγματικότης, ποιηθεὶς ἐξ οὐκ ὄντων, ἤτοι κτιστὸς καὶ φθαρτός. Ἀμφοτέρωτα ταῦτα – Υἱὸν καὶ Κόσμον –, ὅμως, *ταυτίζει καὶ συγγέει* ὁ Η., ἐκ τοῦ λόγου δὲ τούτου ἀδυνατεῖ οὗτος νὰ ἀποδώσει οἰανδήποτε σημασίαν καὶ ἀξίαν εἰς τὴν *ιστορικὴν* προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸ ἔργον Αὐτοῦ. Παραμένει, λοιπόν, βέβαιον ὅτι, ὅ,τι ὑπονοεῖ ὡς Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ Κόσμον, δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ οἰκεία περιεχόμενα τῆς Εὐαγγελικῆς ἀληθείας.

Καὶ ἐρχόμεθα, τέλος, εἰς τὰ περὶ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐκλαμβάνει ὁ Η. ὡς τὴν *τρίτην* φάσιν, ὡς τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Θεοῦ εἰς ἑαυτόν, ἤτοι ὡς τὸ τέλος τῆς «ταλαιπωρίας» Αὐτοῦ ἐκ τῆς περιπετειᾶς τῆς ἐξω-στρεφείας καὶ τῆς ἀλλοτριώσεώς του. Ἐδῶ ἡ μεγαλοφυΐα του, ἀντιγράφουσα τὰς αἱρέσεις τοῦ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ, οὐχὶ μόνον οὐδὲν ἔχει νὰ προσφέρει, ἀλλὰ καὶ δημιουργεῖ πλήρη σύγχυσιν διακρινομένων ἐν τῇ Θεότητι πραγμάτων καὶ ἐννοιῶν.

Κατ' ἀρχὴν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὡς ἡ τρίτη, θεία, ὑπόστασις, δὲν εἶναι καὶ τὸ τέλος, τὸ ἔσχατον, τῆς Θεότητος, ὅπως ἐκλαμβάνει τούτο ὁ Η., ἀλλ' εἶναι καὶ τούτο, ὅπως καὶ ὁ Υἱός, ὁ «ἐκ» τοῦ Πατρὸς γεννώμενος, τὸ «ἐκ» τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ἀρχὴ δὲ ἐν τῇ Θεότητι,

53. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* Α' 9.13 (ΒΕΠ 30,129.134).

ἀλλὰ καὶ τὸ ἔσχατον Αὐτῆς, εἶναι ὁ Πατὴρ: «Εἶτα τὸ τέλος, ὅταν παραδῶ (ὁ Υἱὸς) τὴν βασιλείαν τῷ Θεῷ καὶ Πατρί,... καὶ ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς..., ἵνα ἡ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν» (Α' Κορ. 15,24 ἐξ.). «Εἷς Θεὸς, ὁ Πατὴρ, ἐξ οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς εἰς Αὐτὸν» (Α' Κορ. 8,6). «Ἡ τοίνυν ὁδὸς τῆς θεογνωσίας ἐστὶν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς Πνεύματος, διὰ τοῦ ἐνὸς Υἱοῦ, ἐπὶ τὸν ἕνα Πατέρα. Καὶ ἀνάπαλιν: ἡ φυσικὴ ἀγαθότης καὶ ὁ κατὰ φύσιν ἀγιασμὸς καὶ τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα ἐκ Πατρὸς, διὰ τοῦ Μονογενοῦς, ἐπὶ τὸ Πνεῦμα διήκει»⁵⁴.

Περαιτέρω δὲ κάμνει ὁ Η. τὸ μοιραῖον λάθος τῆς Δυτικῆς αἰρέσεως τοῦ Filioque, ταυτίζων τὴν *ὑπόστασιν* τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὴν θείαν *ἐνεργεῖαν* τῆς Ἀγάπης, ἔτσι δὲ χωρεῖ εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ *ὑποστατικοῦ* χαρακτήρος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Δεδομένου δέ, ὅτι ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἡ λέξις «Θεὸς» ἀναφέρεται εἰς τὸν Πατέρα, ἡ φράσις αὐτῆς: «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶν» (Α' Ἰω. 4,8) μεταφράζεται: «Ὁ Πατὴρ ἀγάπη ἐστίν», ἡ δὲ ἀγάπη αὕτη τοῦ Πατρὸς εἶναι *κοινὴ καὶ ἡ αὐτὴ* τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. «Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ» ἢ «ἡ ἀγάπη τοῦ Πατρὸς» εἶναι ἡ αὐτὴ «ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ» καὶ ἡ αὐτὴ «ἀγάπη τοῦ Πνεύματος» (Ρωμ. 5,5· 15,30· Α' Ἰω. 2,15· Β' Κορ. 5,14 κ.ά.). Ἡ Ὁρθόδοξος θεολογία κατώρθωσε, *διακρίνουσα* ἐν τῇ Θεότητι ὑποστάσεις, οὐσίαν καὶ ἐνεργείας αὐτῆς, νὰ ἐξηγήσει πλῆθος μυστηρίων αὐτῆς καὶ νὰ ἀποφύγει πλῆθος συγχύσεων καὶ παρανοήσεων. Οὕτω, διὰ τοῦ ὄρου «οὐσία» ἢ «φύσις», ἡδυνήθη νὰ διακρίνει, σαφῶς, τὰς, οὐσία καὶ φύσει, ἐνδο-τριαδικὰς προόδους τῶν ὑποστάσεων τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος ἐκ *μόνου* τοῦ Πατρὸς, ἐκ τῆς βουλήσει, χάριτι καὶ ἐξ οὐκ ὄντων κτίσεως τοῦ Κόσμου ὑπὸ τοῦ ἐν τριάδι Θεοῦ, διὰ δὲ τῶν θείων ἐνεργειῶν: νὰ ἀποφύγει πᾶσαν σύγχυσιν ἢ ταύτισιν αὐτῶν πρὸς τὰς θείας ὑποστάσεις, εἰς τὴν ὁποῖαν περιέπεσαν ἡ Αἵρεσις τοῦ Filioque, καί, συγχρόνως, νὰ κατοχυρώσει τὸ *ἄμεινον* τῆς παρουσίας καὶ ἐπενεργείας τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Κόσμον του.

Ὁ Hegel προβαίνει εἰς διαβαθμίσεις καὶ ἀξιολογήσεις οὐχὶ μόνον τῶν διαφορῶν *Θρησκειῶν*, εἰς τὴν ὑψίστην βαθμίδα τῶν ὁποίων θέτει τὸν Χριστιανισμόν, ἐξ ἐπόψεως τελειότητος, ἀλλὰ καὶ τῶν δύο Ὁμολογιακῶν τμημάτων τοῦ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦτοι *Καθολικισμοῦ* καὶ *Προτεσταντισμοῦ*, τοῦθ' ὅπερ ἔχει ἰδιαίτεράν σημασίαν καὶ διὰ τὴν Ὁρθόδοξον θεολογίαν, τὴν ὁποῖαν, βεβαίως, οὗτος, ὡπως καὶ ὅλοι, σχεδόν, οἱ Δυτικοί, ἀγνοοῦν. Τὰς βασικὰς ἀπόψεις τοῦ Η. περὶ Προτεσταντισμοῦ καὶ Καθολικισμοῦ συνοψίζει ὁ R. Kroner⁵⁵ ὡς ἀκολούθως πως: «Ἐν πρώτοις καταπολεμῆ ὁ Hegel εἰς τοὺς Kant, Jacobi καὶ Fichte τὸν διαχωρισμὸν γνώσεως καὶ πίστεως, φιλοσοφίας καὶ θρησκείας. Ὁ

54. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 18 (ΒΕΠ 52,270).

55. R. Kroner, *Von der Naturphilosophie zur Philosophie des Geistes* II (1961²). Αἱ ἐν τῷ κεμένῳ σελίδες παραπέμπουν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο.

διαχωρισμὸς οὗτος προέκυψε ἐκ καὶ θεμελιούται ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ φιλοσοφία κατενόησεν ἑαυτὴν ὑποκειμενιστικῶς, ὡς σχετικὴν γνῶσιν τοῦ Ἀπολύτου. Οὕτως ἐβήκε τὸ Ἀπόλυτον ἐκτὸς τῆς ἑαυτῆς σφαιράς, ὡς μὴ δυνάμενον νὰ γνωσθεῖ. Ἀντὶ δὲ τούτου, κατέστησε τοῦτο Ἀντικειμενον τῆς πίστιος, καὶ κατενόησε τὴν πίστιν ὡς μίαν συμπλήρωσιν ἑαυτῆς, καί, οὕτως, ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ἑαυτήν».

Ὁ Η. θεωρεῖ «εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν... τὴν μεγάλην μορφήν τοῦ Παγκοσμίου Πνεύματος»... Ὁ Προτεσταντισμὸς παραιτεῖται τῆς ἐνοράσεως τοῦ Θεοῦ καὶ μεταθέτει τὴν Θρησκευτικότητα ἐπὶ τῆς Ὑποκειμενικότητος...» (232). Οὕτω δὲ καὶ «ὁ Διαφωτισμὸς ἀπολυτοποιεῖ τὸ Παρερχόμενον καὶ σχετικοποιεῖ τὸ Ἀπόλυτον, τὸ ὅποῖον καὶ καθιστᾷ, ἀπλῶς, ὑποκειμενικῶς πιστευόμενον. Ἀλλ', ὅμως, καὶ τὸ γνωστὸν καὶ τὸ γινωσκόμενον γίνεται, ἀπλῶς, ὑποκειμενικόν. Τὸ μειονέκτημα τῆς θέσεως ταύτης εἶναι τὸ αὐτὸ διὰ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πίστιν: ἡ συνένωσις ἐνοράσεως καὶ ἐννοίας καθίσταται ἀδύνατος... Ἐν ὅσῳ, εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν, δὲν ἐκπληροῦται τὸ αἴτημα σωματοποιήσεως τῆς Ἰδέας, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητῆται οὗτος τὴν συμπλήρωσιν εἰς τὸ Ὑποκειμενικόν... Οὕτως ἡ ἰδέα τῆς ἀντικειμενικῆς Γενικότητος καὶ τοῦ ρεαλισμοῦ μᾶς Ἐκκλησίας οὐδεμίαν μορφήν δύναται νὰ προσλάβει...» (233-234). «Ὅπως ἀντιλαμβάνεται τις, ἡ Χριστιανικὴ περὶ λυτρώσεως ἐννοία εἶναι, διὰ τὸν Hegel, ἢ, αὐθεντικῶς, φιλοσοφική...» (236). Ὡς ἐκ τούτου, «θὰ πρέπει ἢ πίστις τοῦ Προτεσταντισμοῦ, οὕσα ἢ *πίστις τῆς Φιλοσοφίας*, ἢ εἰς τὸν φιλοσοφικὸν Idealismus ἐμπεριεχομένη. καὶ ταύτῃ οὕσα πρὸς αὐτὸν κατὰ περιεχόμενον, νὰ ἀφομοιωθεῖ εἰς τὴν ἀπόλυτον σκέψιν... Ἡ τελεία φιλοσοφία τοῦ Πνεύματος θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἡ φιλοσοφία, ποῦ προσφέρει ὁ Προτεσταντικὸς Χριστιανισμὸς» (239).

Ὁ Hegel διαγράφει, ὡς ἀκολούθως, τὴν πνευματικὴν πορείαν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατ' αἰτὸν, ὁ Ἀρχαῖος Κόσμος ἀπεδέχθη τὴν Νέαν Θρησκείαν: τὸν Χριστιανισμὸν ὑπὸ τὸν ὅρον, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ θέσει καὶ νὰ κατανοήσῃ τούτον εἰς τὰ δικὰ του πνευματικὰ πλαίσια, ἤτοι εἰς τὸ Ἑλληνικόν, φιλοσοφικόν, πνεῦμα. «Ἐταί δὲ προέκυψαν Δόγμα καὶ Θεολογία ὡς τέκνα τοῦ γάμου μεταξὺ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λόγου καὶ τῆς νεαρᾶς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ,τι, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἦτο ἄμεσος ζωὴ, κίνησις καὶ σκίσημα τοῦ σιναισθηματος, ἀλλὰ καὶ διήγησις, κήρυγμα, προσευχὴ, λατρεία καὶ κατάνυξις, ἐγινε, τώρα, ἐννοία, διδασκαλία, ἐπιστήμη, σύστημα. Ἡ ἱστορία τοῦ Μεσαιωνικοῦ πνεύματος εἶναι ἱστορία τῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ τῆς συμπληρώσεως τῶν δύο ἀλληλο-μαχομένων καὶ —συμπληρουμένων τούτων τάσεων. Εἰς τὴν Θωμιστικὴν φιλοσοφίαν κατωρθώθη ἡ ἀναγνώρισις ἀμφοτέρων: Αὕτη ἔλυσε τὸ πρόβλημα τῆς Μεσαιωνικῆς Ἐκκλησίας καὶ προσδιώρισε τὸ πεπρωμένον τοῦ Καθολικισμοῦ. Ἡ σύνθεσις, ὅμως, αὕτη Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ Χριστιανικῆς θρησκείας, ἥτις ἐπετεύχθη εἰς τὴν Θωμιστικὴν ταύτην φιλοσοφίαν, ὠδήγησε, περαιτέρω, εἰς μίαν νίκην τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ: εἰς τὸν Θωμισμὸν ἐπεκράτησε τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, ἡ ἐννοία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ Institution ἔναντι τῆς ὑποκειμενικότητος καὶ τῆς ἐσωστρεφείας τῆς Ψυχῆς ἢ γνῶσις ἐθριαμβευσεν ἐπὶ τῆς συνειδητέσεως, ὁ Λόγος ἐπὶ τοῦ ἠθους, ἡ γνῶσις ἐπὶ τῆς θελήσεως, ἡ τυπικότης ἐπὶ τῆς ζωῆς, — ἡ κληρονομία τῆς ἰδέας τοῦ ρωμαϊκοῦ Imperium Ἐκκλησία ἐπὶ τῆς ἀοράτου Κοινωνίας τῶν ἐν ἀγάπῃ συνηνωμένων Ψυχῶν... Ἀναγέννησις καὶ Μεταρροῦθμισις εἶναι, κατὰ βάσιν, ἐν καὶ τὸ αὐτὸ φαινόμενον: εἰς ἀμφοτέρω τὰ κινήματα ταῦτα ἐκφαίνεται τὸ ἐν γεγονὸς τῆς ἀποσυνθέσεως τῆς Μεσαιωνικῆς συνθέσεως. Αἱ ἐν αὐτῇ συνυφασμένα δυνάμεις ἀπελευθερώνονται καὶ ἔρχονται, εἰς τὴν ἀρχικὴν των καθαρότητα, ἀντιμέτωποι πρὸς ἀλλήλας: ἐκεῖ μὲν τὸ Ἀρχαῖον πνεῦμα, ἐδῶ δὲ τὸ Χριστιανικόν, θέλουν νὰ ἀπαλλαγῶν ἐκ τῆς Σχολαστικῆς ἐμπλοκῆς καὶ νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν ἀρχικὴν ἰδιομορφίαν των».

Ἀκριβῶς δὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο συνιστᾷ καὶ τό, περαιτέρω, ἔργον τοῦ Δυτικο-Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος: «Ἡ ἀποστολὴ τῆς ἐπανενώσεως ἀμφοτέρων προέκυψε ἐκ νέου... Τὸ περιεχόμενον τῆς νεωτέρας πνευματικῆς ἱστορίας συνίσταται εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῆς καταλυθείσης συνθέσεως διὰ μᾶς νέας». Ὅμως δὲν κατωρθώθη τοῦτο: «εἰς μὲν τὸν Καθολικισμὸν, ἐπιχειρήσαντα τὴν συναδέλφωσιν ἀμφοτέρων, ὑπερισχέει

τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα», ἐνῶ ὁ Προτεσταντισμὸς ἐτράπη πρὸς τὸν Ὑποκειμενισμὸν, μὲ κύριον ἐκφραστὴν του τὸν Im. Kant: «Ἡ Κάντειος Φιλοσοφία θέτει τὸ ἀτομικὸν Ἐγὼ ὑπὲρ τὴν κατεστημένην Ἀντικειμενικότητα: τὴν ἀτομικὴν Ψυχὴν ὑπεράνω τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας, τὴν προσωπικότητα ὑπεράνω τοῦ Κράτους, τὴν συνείδησιν ὑπεράνω τῆς ἐπιστήμης, τὴν πίστιν ὑπεράνω τοῦ Δόγματος,... τὴν *πρακτικὴν* ὑπεράνω τῆς *θεωρητικῆς* Λογικῆς». Ἐδῶ λαμβάνει χώραν μίαν ἀντιστροφή: «ἡ κριτικὴ φιλοσοφία... ἐκπηγάξει ἐκ τοῦ καθαρῶς πνεύματος τοῦ Προτεσταντικῶς Χριστιανισμοῦ». «Εἰς μὲν τὸν Καθολικισμὸν διαιωνίζεται τὸ Ἐθνικο-Χριστιανικὸν τῆς Μεσαιωνικῆς συνθέσεως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ καθαρθὲν Προτεσταντικὸν-Χριστιανικόν».

Εἰς τὰς πνευματικο-ιστορικὰς ταύτας συναφείας ἐντάσσεται καὶ τὸ φιλοσοφικο-θεολογικὸν ἔργον τοῦ Hegel: «τὸ φιλοσοφικὸν του ἔργον ἀπεσκοπεῖ, σαφῶς, εἰς τὴν συναδέλφωσιν ἀμφοτέρων», ἴτοι Χριστιανισμοῦ καὶ Φιλοσοφίας. «Ὅ,τι ἔπραξεν ὁ Θωμᾶς διὰ τὸν Μεσαίωνα, τοῦτ' αὐτὸ ἔπραξε καὶ ὁ Hegel διὰ τὴν Νεωτέραν ἐποχὴν», προσπαθῆσας νὰ ἀνασυνθέσει καὶ νὰ ἐναρμονίσει τὸ Ἀντικειμενικο-Ὑποκειμενικόν, μὲ τὸ νὰ συλλάβει «τὸ Πνεῦμα ὡς *κίνησιν* πρὸς τελείωσιν ἑαυτοῦ διὰ τῆς ἑαυτοῦ Θέσεως, Ἀντι-Θέσεως καὶ Συν-Θέσεως» (255-260).

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω αἱ ἀκόλουθοι διευκρινίσεις, ἐξ ἐπόψεως τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας: 1. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία διέσωσεν, ἀναλλοίωτον ἐπὶ 2.000 ἔτη, τὸ πνεῦμα τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας, καὶ δὲν ἐξετράπη πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀριστοτελικῶς Σχολαστικισμοῦ καὶ Θωμισμοῦ τῶν Μεσαίωνος, ὅστις προσδιώρισε τὸν Καθολικισμὸν, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζουν τὰ δύο Φιλοσοφικά-Ἐθνικά στοιχεῖα: ἡ υἰοθέτησις τῆς Ἀριστοτελικῆς Λογικῆς πρὸς κατανόησιν καὶ θεμελιώσιν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, καὶ τὸ συναφές: ἡ νομιμοποιήσις τῆς Φυσικῆς θεολογίας, ὡς παραλλήλου δρόμου ἀναγωγῆς εἰς τὸν Θεὸν πρὸς τὴν ὑπερφυσικὴν, θείαν, Ἀποκάλυψιν. Τέλος ἡ Institution, ὅ,τι δηλ. ὀνομάζει ὡς «Ἐκκλησίαν», τοῦ Καθολικισμοῦ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν περὶ Ἐκκλησίας ἔννοιαν τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδοξίας, ἣτις διέσωσε τὸν *πνευματικὸν* χαρακτήρα Αὐτῆς, ὡς διαρκoὺς ἀναφορὰς εἰς τὴν «κεφαλὴν» αὐτῆς, τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Ἀντιθέτως ὁ Καθολικισμὸς ἀπεκεφάλισε τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν δὲ κεφαλὴν αὐτῆς «ἀντικατέστησε» δι' ἐνὸς Κτιστοῦ, διὰ τοῦ Πάπα: «τοῦ Ἀντικαταστάτου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Vikarius Jesu Christi). Ὁρθῶς, λοιπόν, ἐστράφη ἡ Μεταρρυθμισις κατὰ τῆς «ἐκκλησίας» τοῦ Καθολικισμοῦ καὶ ἀπέρριψε ταύτην, διότι δὲν ἴητο αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ἐν *ἐνδο-κοσμικόν*, ἀντικειμενικόν, Κατάστημα (Institution).

2. Τὰ ὑπὸ τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας διατυπωθέντα, φιλοσοφικῶς, *Χριστιανικά* Δόγματα δὲν ἀποτελοῦν *ἐκλογίκευσιν* αὐτῶν (κατὰ τοῦ Α. Hagnack κ.ἄ.), διότι δὲν ἐκφράζουσιν τὴν Ἀριστοτελικὴν λογικὴν τοῦ ἦ-ἡ, ἀλλὰ τὸ Ἁγιογραφικὸν παράδοξον: *καὶ* καὶ. Οὕτω π.χ. διὰ μὲν τὸ Τριαδικὸν δόγμα ἰσχύει: «Πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν-Πατέρα ..., *καὶ* εἰς ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν... Θεὸν ἐκ Θεοῦ..., *καὶ* εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον». Πόσοι, λοιπόν, θεοὶ εἶναι: τρεῖς ἢ εἷς; — Τὸ εὐλόγον τοῦτο ἐρώτημα τῆς Λογικῆς δὲν θέτει ἡ Χριστιανικὴ πίστις. Τὸ αὐτὸ ἰσχυρὸν καὶ περὶ τοῦ Χριστολογικοῦ, τὸ ὁποῖον ὀρίζει τὸν Ἰησοῦν Χριστόν ὡς «ἓνα» καὶ, συγχρόνως: «Θεὸν *καὶ* Ἄνθρωπον». Τοιαύτην «*θεο-λογικὴν*» οὔτε ἡ Φιλοσοφία οὔτε καὶ ἡ φιλοσοφικῶς λειτουργοῦσα Αἵρεσις προεβέβη, διὰ τὴν ὁποῖαν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι: ἡ Θεὸς (Δοκιμαζόμενος) ἢ Ἄνθρωπος (Ἀνθρωπισμός). Οὐχὶ ἀδίκως ἐλέγχθη, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία εἶναι ἡ Ἐκκλησία τῶν Δογμάτων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, — τοῦτο δὲ ἀναφέρεται, συνήθως, ὡς μομφὴ κατ' Αὐτῆς, ὅτι δηλ. παρῆμεν «ἀνανάπτωκτος»!

3. Τέλος εἰς τὴν ἀντιπέραν τοῦ Καθολικισμοῦ εὐρίσκεται ὁ Προτεσταντισμὸς, ὅστις ἀπέρριψεν οὐχὶ, ἀπλῶς, τὰ «ἔθνικά» στοιχεῖα τοῦ Καθολικισμοῦ, ἀλλὰ καὶ πλῆθος χριστιανικῶν, καταλήξας εἰς ἓνα *ἐνδο-κοσμικόν* Ὑποκειμενισμὸν, ὅστις διέσωσεν, ὡς μόνον Χριστιανικόν, μίαν «φιλήν» πίστιν, ἣτις ζεῖ ἐκ τοῦ Φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ μπορεῖ νὰ ζήσει, ἀκόμη, καὶ «ἄνευ Θεοῦ», ὅπως ἀπέδειξεν ἡ μέχρι τοῦδε πορεία του, εἰς τὰ κινήματα τοῦ Kultur-Protestantismus, τοῦ Ὑπαρξισμοῦ, Ἀνθρωπισμοῦ, Θεολογίας τοῦ «θανάτου» τοῦ Θεοῦ κλπ. Τὸ στοιχείον δὲ αὐτό, τῆς *ἀποφιλοθεΐσης* ἐκ τῶν

συναφειῶν αὐτῆς, θεωρητικῆς, πίστεως τοῦ Προτεσταντισμοῦ, εἶναι ἐκεῖνο, ποῦ συγκινεῖ, ἰδιαίτερος, τὸν Λογικὸν στοχασμὸν τοῦ Hegel. Ὁ Προτεσταντισμὸς, ἀναζητήσας τὴν γνησίαν, Χριστιανικὴν, πίστιν, ἐκράτησε ταύτην «καθαράν» καὶ ἀπεγύμνωσεν αὐτὴν ἐκ τῶν ζωτικῶν στοιχείων καὶ τῶν συναφειῶν τῆς, — τοιαῦτα δὲ εἶναι: ἡ ἱστορικότης τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ὁ Ἐκκλησιαστικὸς καὶ Μυστηριακὸς Αὐτῆς χαρακτήρ, ὁ Θρησκευτικὸς Αὐτῆς χαρακτήρ (Λατρεία, προσευχὴ κλπ.), ὁ Μυστικὸς χαρακτήρ τῆς πίστεως, ὡς βίωμα, ζῶσα ἐπικοινωνία μὲ τὸν Θεὸν κ.ά. Ὁ Προτεσταντισμὸς μετέβαλε τὴν Ἐκκλησίαν εἰς Κατηχητικὸν Σχολεῖον καὶ εἰς Αἴθουσαν διὰ κηρύγματα, διαλέξεις καὶ ἰδεολογικὴν διαφώτισιν, ματαιῶς δὲ προσπαθεῖ, σήμερον, νὰ συγκρατήσῃ τοὺς «πιστοῦς» του, οἵτινες, νοσταλοῦντες τὸ γνήσιον πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τρέπονται, πρὸς ἀνέυρεσιν τούτου, εἰς τὰς παντὸς εἶδους αἰρέσεις τοῦ Ἀποκρυφισμοῦ καὶ τῆς Παραθρησκείας, αἵτινες προσφέρουν ἀφθονίαν λατρευτικῶν τελετουργιῶν!

Τὸ Φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Hegel παριστᾷ μίαν μοναδικὴν καὶ ἀνυπερβλήτων εἰς βάθος καὶ πληρότητα πνευματικὴν ἔμπνευσιν, σύλληψιν καὶ σύνθεσιν, ἀπετέλεσε δὲ τὴν πηγὴν ἀτελευτήτων ἐμπνεύσεων καὶ — θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν — ἀντιδράσεων διὰ τὴν μετ' αὐτὸν Φιλοσοφίαν. «Ὁ Hegel ἰσχύει ὡς ὁ τελειωτῆς τῆς Ἰδεαλιστικῆς κινήσεως. Ἡ κυριαρχία του ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του ὑπῆρξε καταλυτικὴ, καὶ αἱ ἀντιδράσεις, αἵτινες, εὐθύς μετὰ τὸν θάνατόν του (1831), ἀνέκυψαν, ἐπεβεβαίωσαν τὴν ἐπιβολὴν τῆς πνευματικῆς του δυνάμεως, ἥτις ἐκυριάρχησε καὶ μετὰ τὸ ἐμπειρικὸν ὄριον τοῦ 19ου αἰῶνος»⁵⁶. Ὁ Hegel «θέτει τὸ μεγαλόπνοον σχέδιον νὰ παρουσιάσῃ, μὲ φαινότητα, τὸ Λογικὸν οὐχὶ μόνον, Ἑλληνικῶ τῷ τρόπῳ, ὡς τὴν οὐσίαν τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ὡς τὴν οὐσίαν τῆς Ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ ἱστορίας. Μὲ τὴν διεύρυνσιν δὲ ταύτην τῆς βασικῆς ἐννοίας τοῦ Λόγου ἢ τῆς Λογικῆς, διὰ τῆς συμπεριλήψεως τῆς Φύσεως, τοῦ Πνεύματος καὶ τοῦ Θεοῦ, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθεῖ ὁ Hegel ὡς ὁ ἔσχατος καὶ πλέον ρηξικέλευθος 'Ἑλληρ' τῆς Δυτικῆς φιλοσοφίας» (70).

«Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Hegel παρέχει μίαν ἀληθινὴν τελείωσιν τῆς Φιλοσοφίας» (113), αἱ δὲ ποικίλαι τάσεις αὐτῆς εὗρον ἀπήχησιν καὶ προέκτασιν πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν. «Feuerbach, Marx καὶ Kierkegaard ἔχουν τοῦτο τὸ κοινόν: Νοητικὰς στιγμάς, αἵτινες εἶχον εἰς τὸ Σύστημα τοῦ Hegel τὴν πρέπουσαν θέσιν καὶ τὸ δίκαιόν των, ἔστρεψαν ἐναντίον του. Οὕτω δὲ παραμένει ὁ Hegel, μυστηριωδῶς, πανταχοῦ παρών, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ, ἔνθα οἱ χειραφετηθέντες μαθηταὶ καὶ ὀπαδοὶ του, ἤχθησαν εἰς ἀνοικτὴν πολεμικὴν κατ' αὐτοῦ» (114). Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Hegel «ἐκορυφοῦτο εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν, ὅτι τὸ Πραγματικὸν εἶναι τὸ Λογικόν. Τοῦτο δὲ ἀπετέλει πρόκλησιν δι' οἰονδήποτε πάσχοντα ὑπὸ τὰς ἀντιφάσεις τῆς πραγματικότητος. Ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν πρόκλησιν

56. H.-G. Gadamer μν. ἔργ.: *Philos.*, 3 (1989), 69. Αἱ ἀκολουθοῦσαι ἐν τῷ κειμένῳ σελίδες προέρχονται ἐκ τοῦ ἔργου τούτου.

ταύτην, κοινή οὔσα δι' ὅλους τοὺς ἐπικριτὰς τοῦ Hegel, ἤτο ἡ στροφή πρὸς τὴν Μή-Φιλοσοφίαν, τ.ἔ. πρὸς τὴν Πρᾶξιν» (114). Εἰς τὴν ἀντίδρασιν δὲ ταύτην ἐντάσσεται, «μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Hegel», καὶ τὰ πνευματικὰ κινήματα: «Feuerbachs Materialismus, Marx' Dialektischer Materialismus, Kierkegaards Existenzdialektik, Schopenhauers Pessimismus καὶ Nietzsches Lebensphilosophie» (113).

Ὁ Κ. Jaspers, προβαίνων εἰς κριτικὴν ἀξιολόγησιν τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Hegel, ἀπὸ τῆς δικῆς του, ἐνὸς φιλοσόφου τοῦ Ὑπαρξισμοῦ, σκοπιᾶς, ἀναφέρει, ὅτι «τὸ ὄντως καὶ εὐστοχον πλῆγμα κατὰ τοῦ Hegel κατέφευγεν ὁ Kierkegaard, μὲ τὴν ἔξαρσιν τοῦ ὑπευθύνου, τῆς ἀχρόνου ἀξίας τῆς ἐν χρόνῳ ἀποφάσεως, τῆς ὑποκειμενικῆς σκέψεως (ἀντὶ τοῦ ἀπροσώπου στοχασμοῦ), τοῦ ἐκ νέου φρεσκαρίσματος τοῦ Ἦ - Ἠ, τῆς κατανοήσεως τοῦ παραδόξου, τῶν οὐχὶ λογικῶς λυομένων ἀντινομίων, τῆς παραιτήσεως ἀπὸ παντὸς Συστήματος ὡς τελικῆς περὶ τῆς ζωῆς διδασκαλίας, τῆς προσκλήσεως διὰ μίαν προσωπικὴν καὶ ὑπεύθυνον ζωὴν ἐν τῷ Κόσμῳ καὶ τῇ Θρησκείᾳ. Ὁ Kierkegaard εἶναι ὁ αἰώνιος ἀντίπους τοῦ Hegel: τὸ Ἦ - Ἠ κατὰ τοῦ Καὶ - Καί, ἡ ἀπελπισία κατὰ τοῦ ἐναρμονιστικοῦ πνεύματος συμφιλιώσεως, ἡ Ἐρησκευτικότης κατὰ τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας»⁵⁷. Εἰς τὸν Hegel «*Zwō καὶ Noeīn συγγέονται*», «τὸ δὲ Noeīn τίθεται εἰς τὴν θέσιν τῆς Ζωῆς» «διὰ τὸν Hegel ὅλα τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως εἶναι Noeīn» (365.366). «Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Hegel ἀποτελεῖ τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς Λογικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου... καὶ θὰ ἦτο κατάλληλος, ὅπως καὶ ἐκεῖνη τοῦ Thomas von Aquino, πρὸς ἀποφερέτρωσιν (Entsargung) τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, νὰ ὑπηρετεῖ τὰ ἄψυχα σχήματα τῆς κινεζικῆς ἀκαμψίας» (373.372).

(Συνεχίζεται)

57. Κ. Jaspers, *Psychologie der Weltanschauungen* (1971⁶), 372. Αἱ περαιτέρω σελίδες τίθενται ἐν τῷ κειμένῳ.